

M MAGYAR- ORSZÁG TÖRTÉNETE

1848-1890

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1848—1890

MÁSODIK, JAVÍTOTT KIADÁS

A könyvben tárgyalt négy évtized sok tekintetben meghatározta a magyar társadalom további fejlődését, hiszen ekkor ment végbe a tőkés gazdaság megalapozása, a társadalom polgári átrétegződése és a modern polgári államszervezet felépítése.

A kötet első része — az európai fejlődés fő vonalait áttekintő bevezető fejezet után — az 1848—49. évi polgári forradalom történetét mondja el. A második rész ismerteti a Habsburg-önkényuralom berendezkedését 1849 után, majd bemutatja azt az utat, amely a 60-as évek társadalmi-politikai küzdelmein keresztül az 1867-es kiegyezéshez vezetett. A harmadik rész minden korábbi összefoglalásnál részletesebben tárgyalja a dualizmus korának első negyedszázadát, s a politikai, gazdasági és társadalmi fejlődés elemzése mellett külön fejezetben foglalkozik a kultúrtörténet legfontosabb mozzanataival.

ISBN 963 05 1518 0 (összkiadás)

ISBN 963 05 3343 X (6/1—6/2. kötet)

ISBN 963 05 3344 8 (6/1. kötet)

**AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST**

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

6/1.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE TÍZ KÖTETBEN

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

PACH ZSIGMOND PÁL

a szerkesztő bizottság vezetője

ANDICS ERZSÉBET

BEREND T. IVÁN

ELEKES LAJOS

EMBER GYŐZŐ

HANÁK PÉTER

KÓNYA SÁNDOR

KOVÁCS ENDRE

KÖPECZI BÉLA

LEDERER EMMA

LIPTAI ERVIN

MÁLYUSZ ELEMÉR

MÁTRAI LÁSZLÓ

MÉREI GYULA

MUCSI FERENC

NEMES DEZSŐ

NIEDERHAUSER EMIL

PAMLÉNYI ERVIN

RÁNKI GYÖRGY

SINKOVICS ISTVÁN

SZABAD GYÖRGY

SZÉKELY GYÖRGY

R. VÁRKONYI ÁGNES

VASS HENRIK

ZSIGMOND LÁSZLÓ

GLATZ FERENC

a szerkesztő bizottság titkára

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1987

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1848—1890

FŐSZERKESZTŐ

KOVÁCS ENDRE

SZERKESZTŐ

KATUS LÁSZLÓ

1. KÖTET

MÁSODIK, JAVÍTOTT KIADÁS

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1987

A KÖTET SZERZŐI

DIÓSZEGI ISTVÁN, KATUS LÁSZLÓ, KOLOSSA TIBOR,

KOVÁCS ENDRE, OROSZ ISTVÁN, SPIRA GYÖRGY, SZABAD GYÖRGY,

SZÁSZ ZOLTÁN, S. VINCZE EDIT, VÖRÖS KÁROLY

LEKTOROK

SÁNDOR PÁL · URBÁN ALADÁR · VÖRÖS KÁROLY

ISBN 963 05 1518 0 (összkiadásszám)

ISBN 963 05 3344 8 (6/1. kötet)

ISBN 963 05 3343 X (6/1—6/2. kötet)

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1979

A mellékletek szerkesztője: Katus László

Képszerkesztő: Szvoboda Gabriella

A képanyagot gyűjtötte: Katus László, Pók Attila, Spira György, Szabad György
és Szvoboda Gabriella

A térképek készítésében közreműködött: Papp Imre és Takács József

Az időrendi áttekintést összeállította: Somogyi Éva

A mutatókat készítette: Bojtár Anna

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Bojtár Anna

Műszaki szerkesztő: Csákvári András

A borító- és kötésterv: Somlai Vilma munkája

Terjedelem: 67,2 (A/5) ív + 68 oldal + 4 db fekete, 1 db színes melléklet

87.11734 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

1. KÖTET

ELŐSZÓ	17
BEVEZETÉS – <i>Kovács Endre</i>	23

Az 1848–49. évi polgári forradalmak (23) A reakció (34) A nemzetközi emigráció (43) A tudományos szocializmus eszméinek terjedése (46) A munkásosztály helyzete és mozgalmai (54)

ELSŐ RÉSZ

POLGÁRI FORRADALOM (1848–1849) – <i>Spira György</i>	59
--	----

I. FEJEZET

A MÁRCIUSI FORRADALOM	61
-----------------------	----

1. Az európai forradalmi áradat kibontakozása és Magyarország	61
---	----

Forradalmi fordulat Európában (61) A kezdeményezést Európától váró Magyarország (65) A párizsi forradalom visszhangja (66) A bécsi forradalom visszhangja (73)

2. A pesti forradalom és közvetlen következményei	76
---	----

A tizenkét pont első negyedrészenek érvényre juttatása március 15-én (76) Batthyány kormányfői kinevezése március 17-én (81) A jobbágyfelszabadítás és a közteherviselés törvénybe iktatása március 18-án (83)

3. A forradalmi és az ellenforradalmi tényezők első erőpróbái	86
---	----

A forradalmi baloldal állásainak megerősítése (86) Az országgyűlés törvényalkotó munkája (90) Az udvar első támadó próbálkozása (95)

4. A márciusi győzelem betetőzése	101
Belharcok április első napjaiban (101) A külön magyar kormány hivatalba lépése (105) A márciusi vívmányok kodifikációja (107)	
II. FEJEZET	
AZ ÚJ UTAKRA LÉPŐ ORSZÁG	119
1. A Batthyány-kormány berendezkedése	119
A munkához látó kormány (119) A kormány és az ellenforradalmi erők (121) A kormány és a baloldal (129)	
2. Munkásmozgalmak 1848 tavaszán	136
A céhlegények harcai (136) A nyomdászmozgalom (138) Proletármozgalmak (139) A céhreform (141)	
3. A tavaszi és nyári parasztmozgalmak	143
A parasztok harca a jobbágyszabadtítás körének kitágításáért (143) A parasztmozgalmak és a birtokos osztály (146)	
4. A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása	152
A nemzetiségi igények első megfogalmazásai (152) Az első nemzetiségi jelszavak magyar visszhangja (162) A parasztság és a nemzetiségi mozgalmak (173) A májusi nemzetiségi tanácskozások (180) A kenyértörés (191)	
5. Az első honvédszászlóaljak létrehozásától a választásokig	201
Az első honvédszászlóaljak létrehozása (201) Az államkölcson és a magyar bankjegykibocsátás kezdetei (204) A kormány és az ellenforradalom horvátországi támaszpontja (206) Erdély uniója (209) A horvát szábor (213) A választások (217)	
6. Az első népképviselői országgyűlés megnyitásától a katonaiállítási vitáig	222
A kormány és a baloldal első parlamenti erőpróbái (222) A kormány külpolitikája (225) Augusztus havának fejleményei (227)	
7. A kirobbanás küszöbén	232
Ellenforradalmi fordulat Európában (232) Az udvar közvetlen felkészülése a Magyarország elleni támadásra (235) A forradalmi erők végső próbálkozásai a támadás elhárítására (236)	

III. FEJEZET

AZ ÖNVÉDELMI HARC MEGINDULÁSA 241

1. A szeptemberi fordulat 241

Az ellenállás szellemének erősödése szeptember első harmadában (241)
 A pesti nép újabb megmozdulása és a képviselőház balrafordulása (247)
 Jellačić betörése (251) A szőlődézsma eltörlése (252) A honvédelmi bizottmány létrehozása (254) István főherceg szökése s Lamberg küldetése (257) A néptömegek fegyver fogása (259)

2. Pákozdtól Schwechatig 262

A pákozdi győzelem és következményei (262) A honvédelmi bizottmány kormányválatása (266) Az újabb bécsi forradalmi felkelés és a schwechati kudarc (268)

3. Az önvédelmi háború megszervezése 273

4. A forradalmi tábor belső gyengeségei 279

A honvédelmi bizottmány megreformálását célzó kísérlet kudarcra (279)
 A trónváltás miatti nézetharcok (281) Újabb parasztmozgalmak 1848 végén (283)

5. Harcok az ország szélein 285

Harcok az ellenség mellékghaderőivel (285) Harcok a nemzetiségi felkelőkkel (287)

6. Windisch-Grätz betörése 304

A Dunántúl elvesztése (304) A főváros feladása (307) Az országgyűlés békeküldöttsége Windisch-Grätznél (310) Az ellenség önkényuralma az ország megszállott vidékein (311) Az ellenség magyar segítőitársai (315)

IV. FEJEZET

AZ ÖNVÉDELMI HARC KIBONTAKOZÁSA 319

1. A népi ellenállás 319

Gerillaharcok a téli hónapokban (319) A honvédelmi bizottmány és a parasztság (323)

2. Az ellenség megtorpanása s Erdély visszahódítása 1849 első hónapjaiban 326

Görgei felvidéki hadmenete (326) A Tisza-völgy védelme (330) A székelvölgyi ellenállás (332) Bem sikeres hadjárata Erdélyben (333)

3. Erőgyűjtés az ellentámadásra	339
Erőgyűjtés a hátszágban (339) Külföldi támogatók keresése (343)	
4. A baloldal és a békepárt párharca 1849 elején	347
5. Kápolna és folyományai	353
Dembínski kudarc Kápolnánál (353) Az oktrojált alkotmány (355) Görgei főparancsnoksága (356) A liberálisok zömének jobbrafordulása (359) A baloldal terve forradalmi diktatúra létesítésére (363)	
V. FEJEZET	
A HANYATLÁS ÉS A BUKÁS	367
1. Az ellentámadás megindulása és a trónfosztás	367
A Hatvan és Isaszeg közötti harcok (367) A trónfosztás és közvetlen következményei (372)	
2. Az ellentámadás kifulladás és az államgépezet újjászervezése	378
Komárom felmentése és Pest visszafoglalása (378) Győzelmek a mellékhad-színtereken (382) A Szemere-kormány bemutatkozása (384) A támadó hadmozdulatok felfüggesztése (387)	
3. Az orosz beavatkozás	390
A nagyhatalmak összefogása az elszigetelt Magyarország ellen (390) A Vágvidéki harcok június derekán (393) Próbálkozások a fegyveres erők összpontosítására (395) Próbálkozások országos népfelkelés indítására (398)	
4. Próbálkozások a nemzetiségek megbékítésére	400
Az udvar és a nemzetiségi mozgalmak szövetségének meglazulása (400) Föderációs javaslatok magyar radikálisok részéről (405) A magyar-román megegyezés (412) A képviselőház nemzetiségi határozata (420) A zsidóemancipáció (423)	
5. Az összeomlás	423
Arad felé (423) Temesvár (426) Világos (428) Az ellenforradalom sikerének tényezői és korlátai (430)	

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÖNKÉNYURALOM KORA (1849–1867) – *Szabad György* 435

I. FEJEZET

ÖNKÉNYURALMI KÍSÉRLET MAGYARORSZÁG BEOLVASZTÁSÁRA
AZ OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁGBA (1849 – 1859) 437

1. Birodalmi egység önkényuralom árán 437
2. Az abszolutizmus meghirdetése és az egyeduralkodó császár 444
3. A magyarországi megtorlás 450
4. Magyarország önkényuralmi igazgatása 453
5. Beolvasztás és polgárosítás 463
6. Oktatási reform és konzervatív tudatformálás 466

II. FEJEZET

POLITIKAI MAGATARTÁSFORMÁK AZ 1850-ES ÉVEKBEN 477

1. A nemzetiségek csatlódása 477
2. Magyar politikai hangulatviszonyok 1849 után 486
3. Az önkényuralom kiszolgálói 487
4. A Habsburg-hatalom konzervatív tartaléka 491
5. „Kijózanítás” és illúziókeltés 494
6. Deák és a passzivitás politikája 498
7. Az ellenállás aktivizálásának kísérlete és az emigráció 501
8. A nemzetközi helyzet változásai és az emigráció 506
9. Az elnyomott népek összefogásának szorgalmazói 508
10. Kossuth polgári demokratikus átalakulási programja 513
11. A néptömegek hangulata és mozgalmi 518

III. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMPOLITIKÁJA 525

1. Magyarország betagozása a birodalom gazdasági közösségébe 525
2. A jobbágyszabadítás újraszabályozása 530
3. A földesurak kármentesítése 537
4. Az iparszabadság kérdése 539

5. A közteherviselés és az abszolutizmus pénzügyi politikája	543
6. A pénztőkehiány és a hitelviszonyok alakulása	550
IV. FEJEZET	
A KAPITALISTA FEJLŐDÉS KIBONTAKOZÁSA	555
1. A világpiac konjunktúraviszonyainak magyarországi hatása	555
2. A mezőgazdasági termelés	557
3. A közlekedés és az áruforgalom fejlődése	566
4. A bányászat és az ipar fejlődése	571
V. FEJEZET	
A TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉS FOLYAMATÁNAK ELŐREHALADÁSA	581
1. A pozícióőrző nagybirtokos arisztokrácia	581
2. A felbomló nemesség	584
3. Az átlakuló polgárság	589
4. Az értelmiség foglalkozási struktúrája	594
5. A kialakuló munkásosztály	598
6. A differenciálódó parasztság	601
VI. FEJEZET	
KULTURÁLIS ÉRTÉKEK MENTÉSE ÉS GYARAPÍTÁSA	609
1. Gyötrelmes feltételek	609
2. A tudományos intézmények	610
3. A természettudományok	615
4. A társadalomtudományok	620
5. A szépirodalom	628
6. A művészetek	634
VII. FEJEZET	
AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGA (1859 – 1861)	639
1. A polgári forradalmi és a nemzeti mozgalmak új hulláma	639
2. Az 1859. évi itáliai háború és a magyar emigráció	641
3. Az önkényuralom válságának kezdetei	646

4. Széchenyi halála	650
5. Konzervatív kísérlet az abszolutizmusellenesség megnyergelésére	652
6. Az Októberi Diploma és fogadtatása	657
7. Az emigráció az önkényuralom válságának kihasználásáért	660
8. A negyvennyolcas alap helyreállításának követelése	663
9. A Februári Pátens és a feszültség növekedése	668
10. A társadalmi és a nemzetiségi politika ellentmondásai	672
11. Az 1861. évi országgyűlés pártviszonyai	679
12. Az államjogi vita és következményei	682
13. A nemzetiségi kérdés fejleményei és hatásuk az országgyűlésre	688
14. Az országgyűlés feloszlata	692

VIII. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM MEGÚJÍTÁSA MAGYARORSZÁGON ÉS A POLITIKAI ELLENÁLLÁS VÁLSÁGA (1861 – 1865)

1. A „provizórium”	695
2. Konzervatív kiegyezési ajánlat	700
3. Törekvések az együtt élő népek összefogásának előmozdítására	705
4. A Dunai Szövetség terve	709
5. A szervezett ellenállás felszámolása	713
6. A kiegyezési törekvések megerősödése	718

IX. FEJEZET

A KIEGYEZÉS (1865 – 1867)

1. Deák Ferenc kiegyezési ajánlata	731
2. Alkotmányos fordulat önkényuralmi előkészítése	737
3. Az új országgyűlés	745
4. Az 1866. évi osztrák – porosz – olasz háború és következményei	752
5. A kiegyezési tárgyalások folytatása és Kossuth tiltakozása	755
6. A kiegyezés megkötése és elfogadtatása	758
7. A kiegyezés tartalma	764

2. KÖTET

HARMADIK RÉSZ

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

A DUALIZMUS ELSŐ NEGYEDSZÁZADÁBAN (1867–1890) 773

I. FEJEZET

A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA

ÉS MEGSZILÁRDULÁSA (1867–1875) – *Kolossa Tibor* 775

1. A dualizmus rendszere az Osztrák–Magyar Monarchiában 775

A kiegyezés nemzetközi és belpolitikai jelentősége (775) A Monarchia nemzeti és társadalmi struktúrája (779) A dualizmus államszervezetének kialakulása (784) A hadügy végleges rendezése. A honvédség felállítása (791) Ausztria belpolitikai helyzete a kiegyezés után (794) A horvát kiegyezés (799) A határőrvidék polgárosítása (804) A nemzetiségi kérdés rendezése (805) A nemzetiségi törvény (810)

2. A dualizmus rendszerének kialakulása Magyarországon 814

A kiegyezés fogadtatása és ellenzéke (814) Magyarország társadalmi-politikai struktúrája (819) A pártviszonyok alakulása a kiegyezés után (823) A pártok programja és működése (826) A polgári jogrendszer alapjainak lerakása (831) A polgári államszervezet kiépítése (834) A népiskolai törvény. Egyház és állam viszonya (844)

3. A dualizmus rendszerének bel- és külpolitikai megszilárdulása 851

Trialista kísérlet a Monarchiában és annak bukása (851) A Lónyay-kormány (856) A pártfúzió (860)

4. A magyarországi munkásmozgalom kezdetei – *S. Vincze Edit* 865

A szocialista munkásmozgalom kibontakozása (865) Az Általános Munkás-egylet megalakulása (868) Kísérletek munkáspárt alakítására (873) A francia–porosz háború és a Párizsi Kommün hatása. Az 1871–72. évi „hűtlenségi per” (885) A magyarországi munkáspárt (892)

5. Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája a kiegyezés után – *Diószegi István* 897

A dualizmus külpolitikájának feltételei (897) A nyugati küldetés utójátéka (901) A „három császár” politika (908)

II. FEJEZET

A TŐKÉS GAZDASÁG FEJLŐDÉSE A KIEGYEZÉS UTÁN – *Katus László* 913

1. A rendszeres gazdasági növekedés megalapozása 913

A kiegyezés és a gazdasági növekedés (913) Tőkeimport és beruházások (918) A munkaerőhelyzet és a foglalkoztatottság (921) A gazdasági konjunktúra alakulása (927)

2. A gazdasági fejlődés politikai feltételei 933

Gazdaságpolitika (933) Liberalizmus és állami gazdaságfejlesztés (940) Az államháztartás válsága és konszolidációja (945) A közös vámterület (953) A közös pénzügyrendszer és a jegybank (962)

3. A szolgáltató ágazatok fejlődése 968

A tőkés hitelszervezet kialakulása (968) A szállítás forradalma (976) Víz-építés (987) Külkereskedelem (990) Belkereskedelem (999)

4. Az ipar fejlődése 1003

Az iparosodás akadályai és ösztönzői (1003) Ipari foglalkoztatottság és üzemi struktúra (1010) A hagyományos iparúzás válsága és átalakulása (1013) A gépi nagyipar fejlődése (1016) Élelmiszer-, fa- és építőanyag-ipar (1020) A bányászat és a nehézipar (1023) A könnyűipar (1030) Az ipari munkásság (1035)

III. FEJEZET

MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGA A DUALIZMUS ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN – *Orosz István* 1039

1. A mezőgazdasági termelés feltételeinek alakulása 1039

A mezőgazdasági munkaerő (1039) A megművelt föld (1045) A mezőgazdasági tőke és hitel (1050) Értékesítés, belső és külső piac (1052)

2. A mezőgazdasági termelés eredményei és ágazati rendszere 1063

Földművelési rendszerek (1063) A szántóföldi növénytermelés szerkezete és növekedése (1072) Az állattenyésztés fejlődése (1084) Az agro- és zootechnika fejlődése (1093) Szőlő- és gyümölcs-termelés (1103) A mezőgazdasági termelés fejlődésének mérlege (1106)

3. Agrárpolitika és agrártársadalom 1108

Agrárpolitika (1108) Az agrártársadalom fejlődésének útja (1112)

IV. FEJEZET

A NÉPESEDÉS ÉS A TÁRSADALMI SZERKEZET
VÁLTOZÁSAI – *Katus László*

1119

1. A népesség növekedése és mobilitása

1119

A demográfiai átalakulás (1119) Külső és belső vándorlás (1132)

2. A települési és a társadalmi struktúra

1134

A településhálózat fejlődése (1134) Az urbanizáció meggyorsulása (1137)

A foglalkozási és szociális struktúra (1146)

3. A lakosság etnikai és vallási megoszlása

1148

Az etnikai erőviszonyok változásai (1148) Magyarország népeinek települési viszonyai (1155) A vallási megoszlás (1161)

V. FEJEZET

A KONZERVATÍV LIBERALIZMUS KORA.
A DUALISTA RENDSZER KONSZOLIDÁLT IDŐSZAKA
(1875–1890) – *Szász Zoltán*

1165

1. A Tisza-kormány megalakulása és első lépései

1165

Az új rendszer alapvetése (1165) Kísérlet az államháztartás rendbehozatalára (1170) A kereskedelmi és vámszövetség megújítása (1173) Az Oszt-rák–Magyar Bank kialakítása (1176)

2. A keleti kérdés és az osztrák–magyar külpolitika – *Diószegi István*

1181

A balkáni kérdés kiéleződése (1181) Az orosz–török háború és a Monarchia (1184) A berlini kongresszus és a kettős szövetség (1188)

3. Bosznia és Hercegovina okkupációjának hatása Magyarországon

1193

A balkáni válság és a magyar politikai közvélemény (1193) Bosznia megszállása (1196) Tisza kormányon marad (1200) Az osztrák liberálisok bukása (1202)

4. Tisza Kálmán rendszere

1204

A kiegyezés fenntartásának problémái (1204) A kormány (1206) A választási rendszer és a parlament (1211) A kormánypárt (1219) A 67-es ellenzék (1222) A nemzeti ellenzék (1227) Kisebb ellenzéki pártok (1232) A dszentri politikai térvesztése (1236) A közigazgatás korszerűsítése (1237) A csendőrség és a rendőri szervezet kiépítése (1245) Az igazságszolgáltatás fejlődése (1246) Állami gazdaságfejlesztés és gazdasági törvényhozás (1248) A munkaviszonyok szabályozása (1255)

5. A magyarországi tőkés fejlődés társadalmi-politikai következményei	1257
A nagybirtok polgárosodása és az agrárius mozgalom (1258) A polgárság fejlődésének problémái (1265) Az antiszemita mozgalom (1271)	
6. A munkásmozgalom az 1870-es és 1880-as években – <i>S. Vincze Edit</i>	1278
A Nemválasztók Pártja és a Magyarországi Munkáspárt (1278) A Magyarországi Általános Munkáspárt (1286) A II. Internacionálé megalakulása és a magyarországi munkásmozgalom (1294) Küzdelem a marxista munkáspártért (1298)	
7. Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája az 1880-as években – <i>Diószei István</i>	1304
A Monarchia a bismarcki szövetségi rendszerben (1304) Az együttműködés megszakítása Oroszországgal (1887–1890) (1314)	
8. A kormány helyzetének megrendülése és Tisza Kálmán bukása	1319
A közös hadsereg és a magyar uralkodó osztályok (1321) A véderővita (1325) Tisza Kálmán bukása (1329)	
VI. FEJEZET	
A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS HORVÁTORSZÁG TÖRTÉNETE – <i>Katus László</i>	1333
1. Nemzetiségi kérdés és nemzetiségi politika a kiegyezés után	1333
A nemzetiségek gazdasági, politikai és kulturális helyzete (1333) A nemzetiségi mozgalmak visszavonulása a politikai passzivitásba (1345) A magyar uralkodó osztályok és kormányok nemzetiségi politikája (1350)	
2. Horvátország a 19. század utolsó harmadában	1364
Gazdasági és társadalmi fejlődés (1364) A horvát nemzeti ellenzék küzdelme a kiegyezés ellen és a Nemzeti Liberális Párt 1873-as kompromisszuma (1368) A horvátkérdés kiéleződése 1878 és 1883 között (1371) A Khuen-Héderváry-éra Horvátországban (1374)	
3. A magyarországi nemzetiségek politikai mozgalmai	1375
A szerbek (1375) A románok (1379) A szlovákok (1385) A kárpátukránok (1388) Az erdélyi szászok (1390) A magyarországi németek (1392)	

VII. FEJEZET

A MŰVELŐDÉS – <i>Vörös Károly</i>	1395
1. A művelődés keretei és intézményei	1395
A társadalom művelődési igényei (1395) A kultúrpolitika és a művelődés keretei (1397) A népoktatás (1399) A középiskolák (1405) A felsőoktatás (1408) A kultúra és a tudomány országos intézményei (1413) A kultúra és a tudomány regionális-helyi intézményei (1419)	
2. A művelődés tartalma	1426
A műveltség átalakulása (1426) A tudományok egyetemes fejlődése és a hazai tudományos élet (1427) A természettudományok és a műszaki tudományok (1431) A társadalomtudományok (1437) Az irodalom és a művészet változásai (1443) A kultúra új jelenségei (1448) A tömegkultúra (1466) A kulturális fejlődés mérlege (1473)	
IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS	1477
FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK	1543
SZEMÉLYNÉVMUTATÓ	1687
HELYSÉGNÉVMUTATÓ	1725
KÉPEK JEGYZÉKE	1741
TÉRKÉPEK, TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE	1757

ELŐSZÓ

Magyarország tízkötetes története hatodik kötetét veszi kézbe az olvasó. Az 1848 és 1890 között eltelt évtizedek sokoldalú rajzát tartalmazza a munka. A korszakról okkal mondható el, hogy bővelkedett olyan eseményekben, amelyek döntő módon szabták meg a hazai politikai és társadalomfejlődés egész további menetét.

1848—49-ben az ország óriási erőfeszítést tesz annak érdekében, hogy lerázza magáról a feudális kötelékeket, rálépjen a polgári fejlődés útjára, megvalósítsa — forradalmi úton valósítsa meg — azt a programot, melyet a reformkor haladó nemesi tábora nem sokkal korábban még békés eszközökkel óhajtott kivívni. Könyvünk első fejezetei azt a drámai küzdelmet örökítik meg, amelyet a haladás hívei a külső és a belső reakcióval folytattak. A kötet utolsó fejezeteiből azután már más kép tárul az olvasó elé: 1867-tel megszületett az osztrák—magyar kiegyezés, létrejöttek a dualista államszerkezet működését biztosító intézmények, az ország a lendületesebb kapitalista fejlődés áramába került, meggyorsult a mezőgazdaság és az ipar fejlődése, kialakult az ipari munkásság. Új konfliktusok érlelődtek: a tőke és a munka ellentéte kifejezésre jutott a dolgozó rétegek fokozott kizsákmányolásában, megalakultak az első munkásegyletek, szervezett formában folyt a harc a demokratikus jogokért; az Ausztriával kötött kompromisszum újból és újból felvetette az ország teljes polgári átalakulását gátló belső és külső tényezők kérdését, Magyarországnak a nemzetközi konfliktussal fenyegető európai rendben elfoglalt veszélyes pozícióját. Sok visszahúzó erő tartotta fogva a liberális jelszavakat hangoztató nemesi-burzsoá osztályt; megvalósult a liberális kormány-

zati rendszer, de tovább éltek benne az átöröklött feudális maradványok, amelyek nagymértékben akadályozták azt, hogy a társadalom valóban demokratikus polgári irányban fejlődjék.

A kötetünkben tárgyalt korszak jó néhány olyan kérdést ölel fel, amely időről időre élénken foglalkoztatja közvéleményünket, s amelyre a történetírástól várja a választ.

Ilyen mindenekelőtt a forradalom és a békés fejlődés alternatívája. Hagyománynak számít immár Széchenyi szembeállítását Kossuthtal, annak latolgatása, hogy melyik út volt a kívánatosabb: a Monarchia keretei között gazdaságilag és szellemileg felemelni a nemzetet, elutasítani, mint irreálist, a teljes nemzeti függetlenség eszméjét avagy — számot vetve azzal, hogy a nemzet számára mégiscsak elodázhatatlan a nemzeti függetlenség ügye — a történelem diktálta körülmények között megragadni a forradalom zászlaját és erővel szerezni meg azt, amit békés úton nem lehet. Marxista történetírásunk az elmúlt évtizedekben határozottan arra törekedett, hogy szenvedélyektől és egyoldalúságoktól mentesen tekintse e kérdést, tehát megadja Kossuthnak azt az elismerést, amelyet hatalmas munkájával kiérdemelt, de Széchenyi életművével szemben se tanúsítson érdektelenséget. Ám a Széchenyit rehabilitáló tárgyilagosság sem járhatott azzal a következménnyel, hogy megkérdőjelezzük vagy elvitassuk 1848–49. évi polgári forradalmunk történelmi jelentőségét. Nem mondhatunk le arról a szellemi tőkéről, melynek forrása ott van, hogy Európa egy forradalmi periódusában a magyarság tudott és mert a haladás oldalára állni, vállalni minden áldozatot.

Kevesebb vitára adott okot az 1849-cel kezdődő abszolutista reakció kormányzati módszereinek s az ország forradalom utáni helyzetének a megítélése. Ezt az évtizedet az egykori Habsburg-monarchia elnyomott nemzeteinek történetírása sokáig általában a temetői csend uralmaként, a teljes anyagi és szellemi tespedés időszakaként szokta jellemezni. Idővel a marxista történetírás az egyhangúnak tűnő képen számos árnyalatot fedezett fel; miközben joggal hangsúlyozza a polgári alkotmányosság, a demokratikus jogok, a nemzeti szuverenitás sárbatiprását, ráirányítja a figyelmet azokra a területekre, ahol minden politikai elnyomás mellett is előrehaladt a polgári állam szervezése, a közigazgatás, az infrastruktúra és ahol a szellemi élet zsilipjei sem zárultak le teljességgel.

Az 1867. évi kiegyezés jellegének, következményeinek értékelése a 60-as évek eleje óta gyakran szerepelt a hazai és a nemzetközi vitafórumokon, a kérdés szemlélete fokozatosan alakult át. A teljes elvi szembenállástól a józan, sokoldalúan árnyalt, tárgyilagos állásfoglaláshoz vezetett a viták útját. A magyar marxista történetírás – szerénytelenség nélkül mondhatjuk – különösen sokat tett az 1867-et követő évtizedek gazdasági fejlődésének feltárása terén. E kérdés tárgyalása során történészeink kimutatták, hogy a gazdasági fejlettség és elmaradottság nem állt egyértelmű kapcsolatban a politikai élet jelenségeivel, másrészt, hangsúlyozták, hogy a gyors ütemű kapitalizálódást nem követte hasonló arányú és mélységű társadalmi átalakulás.

Kötetünkben viszonylag kevés a derűs oldal, több a sötét szín. Ez azonban érthető. A nagy reményeket felgyújtó szabadságharc elbukott, a magukra maradt forradalmárok minden hősiessége sem volt elegendő a győzelemhez; a megtorlás sok ember életébe és szabadságába került; a forradalmi nemzedék képviselői emigrációban, méltatlan körülmények közepette készítették megvalósíthatatlan terveiket; odahaza a megalkuvás és a dacos nonkonformizmus jellemezte a helyzetet. A kiegyezés nem fejezte ki a nemzet többségének vágyait, bebizonyosodott, hogy 1848–49 örökségét nem lehet egyszerűen sírba tenni. És mégis, minden fejlődésbeli akadály, minden borús mozzanat mellett a dualizmus által nyújtott keretekben az ország már korszakunkban is nagy lépésekkel haladt előre a gazdasági fejlődés útján, új lehetőségek nyíltak meg számára, úgyhogy a század vége felé egy sok tekintetben megváltozott Magyarországot láthattott a világ.

Magyarország tízkötetes története szerzőinek egyik kifejezett célja, hogy hazánk történetét ne elszigetelten tárgyalják, hanem megmutassák azokat a szálakat, melyek Magyarországot a kor Európájához – különösen pedig Európa közép-keleti régiójához – fűzték. Kötetünk esetében már a felölelt korszak jellege is e módszertani elvnek kedvezett. Hiszen a Népek Tavaszának eseményei kizárták azt, hogy forradalmunk provinciális jelenség maradjon, a feudális-monarchisztikus abszolutista rend védelmezőinek és a polgári eszmékkel átítatott forradalmároknak a nyílt összecsapása a magyar ügyet a szabadságharc kezdetétől fogva elsőrendű európai kérdéssé avatta. Összekapcsolódott az európai haladás és a nemzetek sorsa később is. A forradalom elfojtása után a Habsburg-abszolutiz-

mus közismerten ugyanazt a sorsot szánta a Monarchia nemzetiségeinek és a magyarságnak. Mit sem törődött azzal, hogy a nemzetiségek részben az ellenforradalmat támogatták a magyar forradalommal szemben, s ezért nemzeti igényeik kielégítését remélték. Szoros szálak fűzték a magyar progresszió híveit az 50-es–60-as években is az európai demokratikus mozgalmakhoz, 1848–49 magyar szereplői közül sokan beírták nevüket különösen az olasz és a lengyel nemzeti felszabadító harcok történetébe. Kötetünk egyes fejezetei nyilván elég érvet nyújtanak annak bizonyításához, hogy mennyire nem volt elszigetelt a magyarság élete az akkori Európától.

A Magyarország története című szintézis csak akkor teljesítheti feladatát, ha a lehetőségekhez mérten magában foglalja az ország területén élt egykori nemzetiségek történetét is. Különösen megnőtt az együtt élő népek jelentősége a forradalmi szakaszban, amikor is magatartásuk nem csekély mértékben befolyásolta a szabadságharc menetét. A későbbiekben sem csökkent a nemzetiségek sorsának, magának a nemzetiségi kérdésnek a jelentősége, a dualista állam rendszerében sem, ahol a soknemzetiségű országban a liberális jogrendszer és ideológia nyújtotta lehetőségekkel élhettek a nem magyar népek, védelmezhatték nyelvüket, fejleszthették kultúrájukat, megbirkózva azokkal az akadályokkal, melyeket a történelmi fejlődésben gyökerező magyar politikai gondolkodás támasztott. Mindeme kérdések könyvünk politikai fejezeteiben kaptak helyet. Már pusztán terjedelmi okokból sem tudtak szerzőink részletesen foglalkozni az együtt élő népek történetének teljességével, autonóm kulturális fejlődésével, noha tisztában voltak ennek jelentőségével.

Indokolt néhány szót szólni kötetünk periódushatáraitól is. A kiindulópont nem kíván különösebb magyarázatot: 1848 márciusa, a polgári forradalom kezdete valóban új korszakot nyit Magyarország történetében. 1890 márciusa, Tisza Kálmán lemondása már korántsem tekinthető hasonlóan jelentős és egyértelmű periódushatárnak. Az 1880-as és 90-es évek fordulóján azonban mégis olyan változások figyelhetők meg a történelmi élet valamennyi szférájában, hogy joggal beszélhetünk legalábbis egy új alperiódus kezdetéről. A gazdasági és társadalmi fejlődés síkján ekkortájt zárul le a polgári átalakulás és a modern tőkés gazdaság meg-alapozásának időszaka. Ekkorra alakul ki határozott körvonalakkal és válik uralkodóvá egy jóllehet torzult, számos feudális-rendi maradvánnyal terhelt és az elmaradottság jegyeit magán viselő, de alapjában

mégiscsak tőkés gazdasági és polgári jellegű társadalmi struktúra, ekkor bontakozik ki szélesebb sodrással az ipari forradalom, ekkortól beszélhetünk rendszeres gazdasági növekedésről. A politikai szférában Tisza lemondásával nem csupán egy másfél évtizedes kormányzati éra zárul le, hanem véget ér a dualista rendszer viszonylag konszolidált időszaka; a kiegyezést követő évtizedben kialakult belpolitikai egyensúly a Monarchia mindkét felében megbomlik, s fokozatosan a felszínre törnek a dualista rendszer krónikus válságjelenségei. A gazdasági, a társadalmi, a politikai és a kulturális szférában végbemenő változások természetesen nem voltak egymással szinkronban, a fordulat nem köthető oly egyértelműen egyetlen dátumhoz, vagy akár egyetlen évhez sem, mint 1848-ban, de a sokféle változás kétségkívül 1890 táján sűrűsödik, s Tisza lemondása olyan eseménytörténeti fogódzópontul kínálkozik, amely alkalmas arra, hogy itt vágjuk el két alperiódusra a dualizmus félévszázados egységes korszakát.

Végül érintenünk kell a hatodik kötet koncepcionális egységének kérdését. Szerzőink a korszak legjobb ismerőinek köréből valók, marxista szemléletűek, önálló, kiérlelt felfogást képviselnek. Az elmúlt években volt alkalmuk arra, hogy nézeteiket egyeztessék. 1976. február 18-án nagyszámú külső szakértő részvételével folytattuk le a kötet kéziratának nyilvános vitáját, melynek egyik célja a felbukkanó egyenetlenségek, ellentmondások feloldása volt. Kérdés, hogy ez teljes sikerrel járt-e? Eleve számolnunk kellett persze azzal a körülménnyel, hogy a kötetünk által felölelt korszak egyik-másik kérdéséről egyidejűleg többféle, egymástól eltérő nézet érvényesül történetírásunkban. Vonatkozik ez még a fel szabadulás óta oly sűrűn vizsgált forradalmi periódus egyes lényeges pontjainak a megítélésére is. A szerkesztés tehát nem vállalkozhatott arra, hogy valamilyen teljesen összhangzatos, kikristályosodott koncepciót szolgáltasson meg a műben. Joggal lehet remélni, hogy számos kérdésben még lényeges vitaszempontok tisztázására kerülhet sor, s ennek során kötetünk szerzői és szerkesztői ismét kifejtethetik saját álláspontjukat. A marxista koncepción belül a nézetek cseréje, az elvi vita folyt a múltban is, és minden bizonnyal a jövőben sem fog megszűnni. Ha a hatodik kötet a koncepcionális egység tekintetében netán kívánnivalókat hagy is maga után, olvasóinkat remélhetőleg kárpótolni fogja a magas színvonalú előadás és a könyvből feltáruló gazdag ismeretanyag.

Kötetünk a polgári átalakulás időszakát három nagy részre bontva tárgyalja. Kovács Endre bevezetője az 1848 és 1890 közötti európai fejlődés fővonalait tekinti át. Az 1848–49. évi polgári forradalom történetét Spira György írta. A szabadságharc bukásától az 1867. évi kiegyezésig tartó önkényuralmi korszakot tárgyaló második rész Szabad György munkája. A harmadik rész a dualizmus korának első negyedszázadát foglalja össze, hét szerző tollából. A dualista rendszer kialakulását és első éveit Kolossa Tibor, Tisza Kálmán 15 éves kormányzatát Szász Zoltán dolgozta fel. A munkásmozgalommal foglalkozó fejezeteket S. Vincze Edit, a diplomáciatörténeti áttekintést Diószegi István készítette. A korszak gazdasági és társadalmi fejlődését Katus László és Orosz István, a művelődés helyzetét Vörös Károly, a nemzetiségi kérdés alakulását Katus László ismerteti. Az időrendi áttekintést Somogyi Éva, a mutatókat Bojtár Anna készítette. A térképeket Spira György, Orosz István, Bereznay András és Katus László, a grafikonokat Katus László és Orosz István tervezte. A képanyagot — részben a szerzők javaslatai alapján — Szvoboda Gabriella és Pók Attila gyűjtötték, tartalmilag Katus László, technikailag Szvoboda Gabriella szerkesztette.

A szerzői kollektíva köszönetét fejezi ki a kötet lektorainak — Urbán Aladárnak, Sándor Pálnak és Vörös Károlynak, a kézirat nyilvános vitájában felszólaló kollégáknak, a kész kéziratot átnéző Bölöny Józsefnek, valamint az Akadémiai Kiadó szerkesztőjének, Bojtár Annának, hiszen a kötet az ő javaslataik és közreműködésük segítségével nyerte el végleges, kiadásra alkalmas formáját. Ugyancsak köszönet illeti mindazon intézményeket és közgyűjteményeket — s azok munkatársait —, amelyek készségesen segítségünkre voltak a kötet képanyagának összeállításában: a Budapesti Történeti Múzeumot, a Hadtörténeti Intézetet és Múzeumot, a Közlekedési Múzeumot, a diósgyőri Központi Kohászati Múzeumot, a Magyar Fotóművészek Szövetségének Archívumát, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumot, a Magyar Nemzeti Galériát, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokát és Éremtárát, a Magyar Országos Levéltárat, a Magyar Színházi Intézetet, a Magyar Távirati Irodát, a Magyar Tudományos Akadémia Mikrofilmárát, a Mezőgazdasági Múzeumot, a Néprajzi Múzeumot, az Országos Műszaki Múzeumot, az Országos Széchényi Könyvtárat, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumot és a Vendéglátóipari Múzeumot.

BEVEZETÉS

AZ 1848–49. ÉVI POLGÁRI FORRADALMAK

Az 1848 márciusában kirobbant magyar forradalom nem elszigetelt jelenség, hanem szerves része az Európa-szerte megérlelődött forradalmaknak. Beletartozott abba a szélesen hömpölygő folyamba, amely arra volt hivatva, hogy ledöntse a fejlődés útját eltorlaszoló feudális gátakat és megteremtse a polgári átalakulás gazdasági, társadalmi és politikai feltételeit.

1848 elején a levegő már tele volt villamos feszültséggel, valóban már csak a szikra hiányzott ahhoz, hogy mintegy jeladásra egyszeriben bariádok emelkedjenek Európa városaiban, megjelenjenek a szabadságot, egyenlőséget hirdető jelszavak, nyílttá váljék a harc a polgári átalakulás hívei és makacs ellenzői között. Két világ harca ez: a feudalizmus idejétmúlt struktúráját védelmező erők állanak szemben az új világért, a kapitalista fejlődésért fegyvert fogó forradalmárokkal.

A körülmények, melyek között e harcot meg kellett vívni, tájanként, országonként eltérően alakultak, mások voltak a forradalom feltételei. Nem lehet közös nevezőre hozni maguknak a polgári forradalmaknak a lefolyását sem.

Európa nyugati és keleti felének egybevetése jelentős fáziskülönbségeket mutat az újkorban. A feudális rend bilincseiből való kibontakozás nem azonos ütemben folyt Európa nyugati és keleti felében. Nyugat – köztudomásúan – évszázadokon át előtte járt fejlődésben Európa keleti felének, ahol még primitív agrárviszonyok uralkodtak, amikor Nyugat már fejlett kézművesiparral, kereskedővárosokkal rendelkezett. A Népek Tavaszának időszakában e fáziskülönbségek különösen jól érzékel-

hetők. Anglia és Oroszország jelentik a két szélső helyzetet, a közöttük elhelyezkedő országok sorában pedig Franciaország és Németország fejlettebb szintet képvisel, mint az elmaradottabb Habsburg-monarchia vagy Itália.

A gazdasági fejlettség eltérő foka mellett nem jelentéktelen a politikai függetlenség és a területi egység kérdése sem. A nemzetileg egységes és független Franciaország, ahol a 18. század végén zajlott le a polgári forradalom, természetesen fejlettebb viszonyokat tükrözött, mint az apró fejedelemségekre oszló Németország. Nyugat-Európában ugyanis a középkor vége óta a társadalmi haladás üteme szorosan összefüggött a nemzeti államok kialakulásával.

A Népek Tavasza elsősorban azokat az országokat érintette, ahol a feudalizmus és a kapitalizmus közti ellentét a leginkább kiéleződött. Ezért maradhatott ki a nagy összecsapásból Anglia, amely már régen kibontakozott a feudális viszonyokból, és az angol polgárság már régen a gazdasági-politikai hatalom birtokosainak sorába lépett. De nem került sor forradalomra Oroszországban sem, ahol ugyan nem volt hiány elszigetelt parasztmozgalmakban, a haladó értelmiség sem volt tétlen, de az átfogó népi felkelés feltételei hiányoztak: a nemesi forradalmárok még nem heverték ki az 1825. évi dekabrista felkelés bukását követő sokkot, I. Miklós cár példátlan terrorja megnehezítette minden szervezkedést, a nemesi forradalmárok egy része pedig a gyakorlatban el sem jutott magához a parasztsághoz, melyre egy megmozdulás támaszkodhatott volna.

A kapitalista rend belső ellentmondásai a kontinens országai között Franciaországban váltak a széles tömegek számára leginkább érzékelhetőkké. Ott a burzsoázia a gazdasági hatalmat már magáénak mondhatta, 1848-ban a politikai hatalom megragadásáért indult harcba. 1830 óta – Lajos Fülöp uralkodása alatt – a burzsoázia megfogadta Guizot tanácsát („Gazdagodjatok!”), hatalmas vagyonra tett szert, szaporodtak a bankok, a vállalatok, de nőtt a városi szegénység, a proletariátus is. A februári forradalomban zavarosan keveredtek egymással a nagy francia forradalom eszméi, a század első felének republikánus jelszavai, liberális, kispolgári demokrata, utópista szocialista, keresztény nézetek. A polgárság februárban magához ragadta a politikai vezetést, s ezután úgy viselkedett, mint aki elérte célját: a forradalom a következő hetekben, hóna-

pokban nem előre haladt, hanem visszafelé lépegetett; a monarchistákkal, klerikálisokkal kötött szövetségben a burzsoázia egymás után vonta vissza a februári vívmányokat, és nem habozott magukra hagyni átmeneti szövetségeseit, a párizsi munkásokat, akik a forradalmi elszántságnak nagyszerű példáját adták a forradalom kitörése után, de akiknek „lázdása” félelmet keltett nemcsak a reakciós táborban, hanem még a polgári baloldal táborában is, ahol pedig a nép nevét írták a zászlóra. A francia liberális republikánusok, sőt a szocialisták is az 1848. júniusi munkástüntetés ellen foglaltak állást, előnyben részesítve a formális jogot, a „népszuverenitás” elvét a lázadó szegény néppel szemben. A francia baloldal – mely magát büszkén nevezte Új Hegypártnak – valójában távol állott a nagy francia forradalom Montagnard-jaitól. Hiányzott belőle a forradalmi szervező erő, az elszántság, a következetesség, képtelen volt világos célt állítani a forradalom elé és megnyerni magának a lakosság tekintélyes részét alkotó parasztságot. Franciaországban ily módon könnyen győzött a belső reakció, mely rendelkezett a katonasággal, a rendőrséggel és kézben tartotta az igazságszolgáltatást. A liberálisok, a szocialisták kibuktatásához hozzájárult az általános választójog is, amely az adott esetben a konzervativizmus, a reakció és az ezt megszemélyesítő Louis Napoléon malmára hajtotta a vizet. Az ország nagy többsége a párizsi munkások ellen fordult a tulajdon nevében, melyet fenyegetve látott. Ami a munkásosztályt illeti, 1848-ban még a francia munkásosztály is szervezetlen volt, nem formálódott ki a saját ideológiája, és a kapitalista rendszer megdöntése nem szerepelt követeléseik között.

Az elsőrendű társadalmi kérdések mellett a polgári forradalmaknak több helyütt szembe kellett nézniük a nemzeti kérdéssel is. A kor Európájában sokfelé felhalmozódott már a nemzeti kérdés gyűjtőanyaga. Írországból, Olaszországból, a Habsburg-abszolútizmusnak alávetett országrészekből, a Hohenzollernek uralma alatt álló területeken és a cári birodalomban bonyolult nemzeti elnyomás alatt éltek a népek. Voltak olyan részei is Európának, ahol egyidőben volt jelen és együttesen hatott a nemzeti, a vallási és a társadalmi elnyomás.

A társadalmi és a nemzeti kérdés sok helyütt szorosan összefüggött egymással. Tisztában voltak ezzel a haladó mozgalmak vezetői is. El kellett döntenük, hogy melyiknek juttassák az elsőbbséget, melyiket tekintették fontosabbnak, a szociális vagy a nemzeti kérdést? Ahol a feudális

gátak lerombolása mellett a nemzeti függetlenség kérdése is megoldásra várt, ott elkerülhetetlen volt annak tisztázása, hogy meg tudják-e oldani a szociális problémákat úgy, hogy közben elodázzák a nemzeti függetlenséggel kapcsolatos feladatokat, avagy első helyre teyék-e a nemzeti szabadságharcot, s ennek rendeljék alá a társadalmi átalakulás ügyét, vagy pedig — optimális esetben — megkíséreljék a két alapvető kérdés egyidejű rendezését, a polgári átalakulás és a nemzeti felszabadulás együttes kivívását.

A vegyes etnikumú területeken a 48-as polgári forradalmárok egy része a társadalmi kérdések iránt több fogékonyságot tanúsított, mint a nemzeti kérdés rendezése iránt. Elmondható ez azokról a vezetőkről, akik átmenetileg hatalomhoz jutottak, s akiktől a nekik alárendelt népek nemzeti jogaik elismerését várták. A méltánytalan sorsuk miatt panaszkodó nemzeti kisebbségek viszont arra hajlottak, hogy elsőbbségben részesítsék a nemzeti kérdést, s ennek alakulásától teyék függővé egész politikájukat. A Habsburg-monarchia keretében élő népek mozgalmi erre változatos példákat nyújtanak.

A társadalmi és a nemzeti problematika kölcsönös viszonyának a tudományos szocializmus részéről való megvilágítására 1848–49-ben Marx és Engels mutattak példát. A nemzeti felszabadulásért folyó küzdelmet nem tekintették közömbösnek a szocialista célok szempontjából, de nem mulasztották el rámutatni, hogy a nemzeti felszabadulás egymagában még nem törli el a társadalmi osztályellentéteket, nem szünteti meg a dolgozó tömegek kizsákmányolását. A nemzeti kérdést alárendelték a társadalmi problémának, az osztályharc szempontjainak. Marx és Engels a nemzeti kérdés gyökeres megoldását a győztes proletárforradalomtól remélte. Ám 1848–49 forradalmaiban a vezető szerepet nem a proletariátus, hanem a polgárság játszotta, amely mind a társadalmi, mind pedig a nemzeti kérdés tekintetében saját érdekei szerint járt el.

Míg Franciaországban 1848-ban kizárólag a társadalmi átalakulás belső problémái (politikai szabadságjogok, szociális kérdés) kerültek előtérbe, Olasz- és Németországban, valamint a Habsburg-monarchiában már erőteljesen hangot kapott a nemzeti kérdés. Az olasz nemzeti mozgalom vezetőinek valójában semmiféle társadalmi programjuk nem volt, kizárólag a nemzeti és politikai szabadságért lelkesedtek; meg akarták

semmisíteni az 1815. évi bécsi kongresszus művét (mely Itáliát kiszolgáltatta az idegen dinasztiáknak), ki akarták harcolni az egységes, szabad Olaszországot. Fejlettebb viszonyok jellemezték a német nemzeti mozgalmat, mely ugyan szintén az egység és alkotmányosság programját állította követeléseinek fókuszába, de ezzel együttjártak a gazdasági kérdések is: a feudális előjogok eltörlésének, az egységes nemzeti piac kialakításának, az ország iparosításának programja. A német mozgalomban utat törtek a radikális társadalmi átalakítás eszméi is. Németország az európai forradalmi mozgalmakban kiemelkedő helyet foglalt el, Marx és Engels nagy reményeket fűzött hozzá. De a német forradalom is elbukott. A német burzsoázia s még a kispolgárság egy része is visszahőkölt, megrettent a proletariátus forradalmi fellépésétől, s jöllehet kezdetben az abszolutista kormányzati rendszer ellen foglalt állást, végül mégis a reakciót támogatta.

Bonyolultan fonódtak egybe a társadalmi és nemzeti kérdések a sok-nemzetiségű Habsburg-monarchiában, ahol a nemzetiségi területeken kibontakozó mozgalmak egyaránt tűztek maguk elé társadalmi és nemzeti feladatokat. Az egyes népek fejlettségük fokának megfelelően fogalmazták meg programjukat, változó intenzitással törekedtek megvalósítására. E mozgalmak vezetői a megkésett társadalmi fejlődés adott viszonyaiból eredően a polgári haladás eszméit magáévá tevő közép-nemesi rétegből, a nemesi eredetű értelmiségből, kisebb mértékben az arisztokráciából (horvátok) kerültek ki. Csatlakoztak hozzájuk kispolgári és plebejus elemek is. A forradalmak vezető ereje helyel-közzel kapcsolatot tartott fenn a parasztsággal is, mert benne saját harcának potenciális szövetségeseit látta. A munkásosztály a Monarchia területén ekkor még teljesen szervezetlen, fellépése nagyon is erőtlen volt. Ahol hevesebb munkásfellépésre került sor, ott az abszolutista reakció viszonylag könnyen arat győzelmet. A liberális nemesség és a burzsoázia társadalmi programja nem lépte túl az alkotmányért, a polgári szabadságjogokért küzdő osztály érdekkereteit (ami különösen kirívó a mozgalmak agrár-programjában), de a nemesi-polgári program objektíve magában foglalta az általános társadalmi haladás eszméjét, tehát előrehaladást jelentett a társadalom valamennyi osztálya, rétege számára.

A Monarchia nemzeti mozgalmaiban már 1848 tavaszától meg lehet különböztetni egy konzervatív, megalkuvó és egy radikális, intranzigens

irányzatot. A konzervativizmus a feudális nagybirtok, az arisztokrácia és a bécsi udvar kapcsolataira épült, a radikálisok többnyire a szegényebb nemesség, a kispolgárság és az értelmiség köreiből származtak. A radikális tábor soraiban sokan akadtak, akik nem idegenkedtek attól a gondolattól, hogy szembeforduljanak a bécsi reakcióval és céljaikat valóban radikális, tehát forradalmi úton érik el; szembeszálltak saját hangadó nemesi liberális vezetőikkel is, ám közös vonás, hogy a forradalmi periódus egész ideje alatt ezek a radikális elemek mindvégig túlságosan gyengéknek bizonyultak a mozgalmak irányításában túlsúlyra jutó nemesi-polgári liberális irányzattal szemben. Szerencsés esetben a radikálisok bizonyos fokig a motor és a kontroll, a kritika feladatait végezheték el, de a mozgalmak élére nem kerülhettek. Az iparilag fejlett Csehországban például a radikálisok keresték a kapcsolatot a munkásosztállyal, de ez még ott is szervezetlen volt és csak spontán, elszórt támogatást nyújthatott; a parasztsághoz viszont nem jutottak el, noha tervbe vették. A cseh politika irányát tehát nem a radikális Sabinák, hanem a liberális Palacký és társai szabták meg.

E mozgalmak vizsgálatánál a késő utókor történése felteszi a kérdést: mennyire voltak tisztában az 1848-as nemzedék tagjai a forradalom és ellenforradalom antagonisztikus ellentétével? Látták-e, hogy Európában egy összefüggő forradalmi hullám igyekszik elsöpörni a feudalizmus idejétmúlt intézményeit, és hogy a forradalom méhében egy új, polgári társadalom ígérete rejlik? Tudták-e, hogy a forradalom valamennyi nép fejlődésének közös érdeke? Olyan érdek, amely az adott helyzetben megköveteli, hogy minden széthúzó tendencián, helyi érdeken, másodrendű célon felülemelkedve, elsődlegesen az általános európai haladást szem előtt tartva egyesüljenek a népek az antifeudális, antiabszolutista arcvonalon? A kérdésre természetesen tagadó választ kell adni. A forradalmi eszme kétségtelenül hatalmas tömegeket mozgósított, de nem csekély azoknak a száma sem, akiknek volt mit félteniök a radikális fordulattól. És még azok is, akiket osztály- és egyéni érdekeik a forradalom oldalára állíthattak, neveltetésük, társadalmi környezetük, tudatuk alapján gyakran a békés haladás eszmevilágánál maradtak és a forradalmat elvetették.

A soknemzetiségű Monarchiában a forradalom esélyei szempontjából nem volt közömbös, hogy miképpen mérlegelik a nemzetiségek vezetői

a magyarok forradalmát és függetlenségi harcát. Az események azt mutatták, hogy a nagy próbatétel idején a forradalom nem tudott azzá a mágikus varázsszóvá válni, hogy kedvéért – azért, amit a forradalom ígér – félretegyék a nemzetiségi torzszalkodásokat, hidat építsenek egymás között. A magyar forradalom számára tragikus jelentőséggel bírt az a tény, hogy magára maradt, nem számíthatott még a legközelebbi szomszédok, az országot lakó más nemzetiségű népek egyértelmű támogatására sem. Az egykori nemzetiségek számára is gyászos mozzanata marad 1848 történetének ez a tragikus megosztottság és ellenségeskedés. De nemcsak a hazai nemzetiségek nem ismerték fel a forradalom összefogást parancsoló szerepét, hanem a magyar nemesi közvélemény sem állott a helyzet magaslatán a nemzetiségi követelések megértése és objektíve elérhető figyelembevételére. Súlyos tehetetlenség nehezedett minden oldalra. Egyik táborban sem tudtak gyökeresen szakítani a múlt meggyökeresedett szemléletével. Mert a forradalom idején is tovább éltek a régi képzetek, meggyőződések, előítéletek és természetesen a mögöttük rejlő hatalmi szempontok is. De utaljunk itt arra, hogy nemcsak a Habsburg-monarchiában volt ez így! A német liberális polgárság nem látott egyéb megoldást a maga lengyeljei számára, mint hogy – éppen 1848-ban! – Poznańt Poroszországhoz csatolta, s ezzel a lengyelek sürgető nemzeti követelését a maga részéről levette a napirendről.

A mai kor történésze 1848-ról írván mindamellett óvakodni fog attól, hogy az egykori Habsburg-monarchia nemzetiségeiben valamiféle egységes, jól szervezett forradalomellenes tábort lásson. E népek magatartása nem mindig és nem mindenben volt forradalomellenes. A szlovákság vezetői például népük számára 1848 előtt és a forradalom alatt is a polgári átalakulásnak ugyanazon alapvető követeléseit hangoztatták, mint a magyar reformmozgalom hívei; Kossuth és Štúr között ebből a szempontból nincs lényeges különbség. A szlovák értelmiség a társadalmi haladás híve volt. A magyar szabadságharcot azonban elutasította és számos körülmény hatására – mely körülményekről könyvünk megfelelő helyein bőven lesz szó – Bécsset támogatta. Nem állítható azonban, hogy a szlovák parasztság nagy többsége a bécsi udvar és az ellenforradalom mellé állt volna. Az 1848 őszen bekövetkezett Štúr–Hurban-féle támadás a paraszti tömegeket nem tudta szekerébe fogni. Viszont nagyszámú szlovák harcolt a magyar forradalom oldalán. Az erdélyi románok haladó gondolkodású

vezetői is szembefordultak a magyar forradalommal, miközben társadalmi programjukat forradalminak kell minősíteni. A jobbágyrendszer eltörléséért, a polgári haladásért szálltak síkra ők is. De míg a szlovák tömegeket nem sikerült csatasorba állítani a forradalom ellen, Erdélyben a román parasztok felsorakoztak a forradalomellenes táborban. A legjelentősebb román hazafiak azonban – köztük a fejedelemségbeliek – nyitva hagyták a kaput a magyarokkal való egyezkedés számára, előbb-utóbb tisztába jöttek azzal, hogy rosszul cselekedtek, amikor Bécset választották szövetségesül. Kettősség, meghasonlottság jellemző egyes horvát vezetőkre is, akik 1849 tavaszán már kezdték felismerni, hogy céljaikat Bécsben nem érik el, tehát utat tévesztettek. Mély átalakulás figyelhető meg a horvát parasztok, határőrök soraiban s a csalódottság hatására hasonló folyamatnak lehetünk tanúi a szerb nemzeti mozgalom esetében is. A történetíró mindeme folyamatokat a maguk egyedi vonásaiban vizsgálja, ami nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy 1848 nemzeti mozgalmainak vezetői a nemzeti kérdést képtelenek voltak alárendelni az átfogó társadalmi kérdésnek, a forradalomnak. Csak egyes kiemelkedő egyéniségek tudták a monarchiabeli népek belső viszonyait, jövőjét az össz-európai fejlődés követelményeinek szintjén szemlélni.

A magyarországi nemzetiségek vezetői nem látták biztosítottnak népük szabad fejlődését abban az alárendelt helyzetben, amelybe a történelem taszította őket. A forradalom terhét vállaló magyar nemzettől – amely számukra elsősorban a nyakukon ülő birtokosokat jelentette –, nem kaptak megfelelő biztosítékot arra, hogy a meghirdetett polgári szabadságjogokon túl nemzeti igényeik is kielégítést nyernek. Így hallgat el kezdeti lelkesedésük a forradalom alapvető vívmányai iránt, így duzzad fel – a korabeli nacionalizmus hangerősítőjével – egyoldalúan és kizárólag a nemzeti sérelmek problémája. A 48-as törvényhozás döntéseinek hiányosságai, a végrehajtás körüli huzavona, s a nyomukban járó jogos paraszti sérelmek csak olajat öntenek a tűzre. Most – a legdrámaibb szakaszban, amikor minden abszolutizmusellenes erő összefogására volna szükség –, most éri el szomorú konzekvenciáját a 40-es évek nacionalista-sovinisza hulláma.

A forradalmat megelőző évtizedekben a magyar nemesi vezetésnek nem sikerült olyan kedvező légkört teremtenie, amely tápot adhatott volna a kölcsönös bizalomnak. A forradalom ezen a helyzeten már nem

tudott változtatni. Nem varázsolhatta elő a nemzetiségi vezetők bizalmát a magyar kormány megannyi méltányos nyilatkozata, ígérete és béketaogatózása sem. Nem idézhetett elő fordulatot a népek együttélésében, mert a nemzetiségi vezetők olyan gyökeres szemléleti változást kívántak a magyar uralkodó osztálytól, amilyenre a nemesség történetileg nem volt felkészülve. Ami természetesnek tűnt a hazai nemzetiségi vezetők számára, amit Európa számos részén magától értetődőnek tartottak – azt ti., hogy a magyarok mondjanak le hegemoniájukról, adják meg a nemzetiségeknek mindazt, amit kívánnak, esetleg alakítsák át Magyarországot föderatív államszerkezetté –, azt a magyar állameszme bővületében nevelkedett, a magyar nemzet uralkodó helyzetét soha kétségbe nem vonó, a nemzetiségeket csak más ajkú magyaroknak elkönyvelő és a nemzetiségek emancipációjában tulajdon uralmi helyzetének fenyegetettségét érző magyar nemesi vezető réteg képtelen volt magáévá tenni, noha a nemzetiségek mind sürgetőbb figyelmeztetése világosan értésére adta, hogy immár nem érik be az általános emberi jogokkal (melyeket hitük szerint a magyar törvényhozás amúgy is mindössze papíron biztosít nekik), hanem nemzetiségük elismerését is kéri a maguk által megszabott keretben és jogokkal. Aligha kétséges, hogy ez a törekvés – amely a legtöbb esetben a területi önkormányzat valamely formájának elnyerésére, illetve fenntartására irányult –, ha érvényre jut, rést ütött volna a történeti magyar állam egységén, amelyhez a magyar nemesi uralkodó osztály ragaszkodott.

Az 1848–49. évi magyar forradalom és szabadságharc a temesvári csatamezőn végső csapást szenvedett, beteljesült rajta is a múlt századi polgári forradalmak közös sorsa. Nem kivétel abban a tekintetben sem, hogy mint a többit, ezt is a monarchista abszolutista hatalmak katonai túlereje gyűrte le. A szemben álló seregek létszámának nagyfokú aránytalansága, az ellenség számbeli fölénye adta meg a végső csapást a forradalomnak. Igaz, hogy a harctereken elszenvedett vereségek bekövetkeztéhez nem csekély mértékben járult hozzá a belpolitikai válság is. A forradalom vezető köreiből fellépő széthúzás, az egységes forradalmi vezetés megingása, sőt csődje, a forradalom híveinek védekezésbe szorulása a ki-egyeztetést, kapitulációt sürgető békepárt támadásai nyomán szükségszerűen kihatott a hadvezetésre, a hadsereg szellemére is. Az egymással rivalizáló, más-más nézeteket valló és a kormány intelmeit figyelmen

kívül hagyó tábornokoknak is részük volt a végső kudarcban. Kossuth, akinek a kezében a legtöbb szál futott össze, végül maga is gyengének, határozatlannak bizonyult: nem tudott ugyanolyan eréllyel rendet teremteni a hadsereg vezetésében, mint amilyen erélyt és következetességet a bécsi reakcióval vívott politikai harcában tanúsított. Számos tényező járult hozzá tehát Világos bekövetkeztéhez, de a döntő szót I. Miklós cár, Paszkevics és a cári hadak megjelenése mondotta ki. A szabadságharc bukását nem lehet egy-két ember mulasztásával vagy politikai „bűnével” indokolni. A túlerő döntött.

A történetírás a tökéletesen elvetélt vagy elbukott forradalmak mellett számon tartja azokat a forradalmakat is, amelyek elbukásukban is győztek. Ilyennek számít az 1789. évi nagy francia forradalom, melynek vívmányait az 1814. évvel kezdődő restauráció sem irthatta ki gyökerestül; a visszatérő Bourbonok már nem azzal a Franciaországgal találták szemben magukat, amellyel a forradalom előtt volt dolguk. A feudális viszonyokat nem lehetett többé visszaállítani, s XVIII. Lajos alkotmányos monarchiája – jóllehet az abszolút királyi tekintélyen alapult – bizonyos egyéni jogokat is garantált. És túl ezeken a korlátozott jogokon (melyeket adódó alkalommal a parlament reakciós többsége megsemmisíthetett), tovább élt nemcsak Franciaországban, de egész Európában a forradalom szelleme, eszmevilága mint morális és politikai erő. Ezen az alapon beszélhetünk a bukott forradalom győzelméről. A szabadságért és egyenlőségért, polgári haladásért lelkesedő 48-as forradalmárok a nagy francia forradalom folytatóinak tekintették magukat. Vezetőik nem emelkedtek egy Danton, egy Robespierre, egy Marat vagy egy Saint-Just színvonálára, de népük tudatában így is a legkiemelkedőbbek között van a helyük.

A Habsburg-monarchiában lezajlott forradalmi mozgalmak nem váltak jelentéktelen epizódokká a következő nemzedékek szemében. A forradalmi hadsereget meg lehetett semmisíteni, de a forradalom alapvető társadalmi vívmányait az ellenforradalom sem törölhette el. A forradalom öröksége rányomta bélyegét a következő évtizedek: a neoabszolutizmus és a provizórium időszakára, számolni kellett vele a győztes táborban is.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a reformkori politikai küzdelmek drámai crescendója volt. Sűrítve fejezte ki mindazt a tervet, programot, mely a 40-es évek reformnemességének mozgalmában békés

úton elérhetőnek tűnt, de végül is forradalomhoz vezetett. Ez a forradalom – tragikus elbukása ellenére – egy új korszak nyitánya a magyar történelemben. A polgári Magyarország alapjait az 1848-as törvényekben fektették le. Ezek a törvények szentesítették a jobbágyságot eltörlését, és szabadították meg az immár szabaddá tett parasztokat az elviselhetetlen feudális terhektől, ezek a törvények szüntették meg a feudális érdekeket szolgáló úriszékek működését és vezették be a polgári igazságszolgáltatást és akadályozták meg a jövőben a föld népének teljes kiszolgáltatottságát a földesuraknak. S mindezt határozott, forradalmi aktszal cselekedte meg a magyar törvényhozás, elejét véve annak a huzavonának, amely a felülről hozott jobbágyságintézményét. A forradalmi törvényhozás a parasztság nagy részét – legalábbis átmenetileg – a nemzeti függetlenségi ügy harcosává avatta.

A forradalom vezetői az olyannyira vágyott nemzeti függetlenség kérdésében is radikális utat választottak, amikor mertek szakítani azzal az uralkodóházzal, melyben a feudális abszolutizmus pillérét és a magyar önállósági törekvések ellenségét látták. Ráléptek arra az útra, amely ugyan egyelőre járhatatlannak bizonyult (az európai nagyhatalmak sem támogatták), de ott élt mint eszmény később is a magyar politikai tudatban, jelezve a távolabbi fejlődés irányát.

A fegyveres fellépés súlyos véráldozatokba került, kivégzettek, bebörtönözöttek, vagyonukat veszítették, bűjdosók hosszú sora jelezte a történelmi vállalkozás árát. Ám ez az áldozathozatal olyan erkölcsi tökéthalmazott fel, amely a nemzet számára mindenkor hitet, bizakodást nyújtó erőforrás lett. Ez is a bukott forradalom győzelméhez tartozik. Megnőtt a magyarság tekintélye Európában, még az ellenség táborában is tisztelettel adóztak a forradalom hőseinek. Hogy Ausztria későbbi kormányai, s maga a császár is hogyan méregették a 48-as tapasztalatok birtokában a magyar nép súlyát, potenciális erejét, azt megmutatták az 1867. évi kiegyezést megelőző tárgyalások és magának a kiegyezésnek a műve. Az a körülmény, hogy a magyarság 1848–49-ben egy szál magában vívta a harcot s oly hosszú időn át sikerrel állott ellen az egyesült

reakció fegyvereinek, mindenkor sokat nyomott a latban azon az erkölcsi mérlegen, amelynek a magyar forradalom súlyát kellett kimutatnia.

Szabó Ervin óta szokás arról beszélni, hogy a magyar forradalom két alapvető kérdést hagyott megoldatlanul: az agrárproblémát és a nemzetiségi kérdést. Ami az előbbit illeti, kétségtelen, hogy a nagy mű megvalósítása sok akadállyal, zökkenővel és tökéletlenül ment végbe, de rögzös út volt ez mindenütt Európában, hiszen a régi birtokosok sehol sem nyugodtak bele könnyen, hogy veszteség éri őket, a rendelet végrehajtása mindenütt késve, következetlenül történt. A magyar forradalomnak ideje sem volt ahhoz, hogy teljes munkát végezzen. De rövid volt az idő arra is, hogy a nemzetiségi kérdésben kellően megérlelődjének és gyakorlatba menjenek át azok a liberális elvek, melyek Kossuth szellemében – a területi egység megőrzésével – feloldhatták volna a feszültséget a nemzetiségi vezetők és a forradalom tábora között. Ezzel a forradalom olyan problémát hagyott a következő nemzedékekre, amelynek a polgári rendszerben csak tüneti kezelése volt lehetséges, de kielégítő megoldása nem.

A REAKCIÓ

A magyar szabadságharc bukása után Európában a forradalmi energiák egy időre kimerültek. Nem volt akadály a annak, hogy a szövetséget reakciós rendszerek megszilárdítsák állásaikat. Míg 1848 előtt a társadalmi átalakulásért harcba induló osztályok és rétegek átütő erejét széles népi megmozdulások követték, addig a vesztes forradalmak nyomán támadt apályban az abszolutista-monarchista reakció uralmát komoly veszély már nem fenyegette. A konzervatív rendszerek képviselői joggal érezhették magukat a helyzet urainak. Ebben a biztos tudatban láttak hozzá a forradalmárok üldözéséhez, a hazafias, demokratikus és szocialista eszmék elfojtásához, a felszabadult népi energiák terror útján való lefékezéséhez. Európa harcterei, barikádjai fölött győzött a feudalizmus szellemét lehelő uralkodói abszolutizmus, győzött a monarchista elv, az osztályelnyomás, a rendőri és katonai terror, győztek a régi rend védelmezői. Az 50-es években súlyos politikai és szellemi nyomás nehezedett a forradalom által érintett országok lakosaira függetlenül attól, hogy milyen mértékben vettek részt magában a forradalomban. Jutal-

mazást ez a korszak nem ismert, csak büntetést, jogmegvonást, fenyegetést.

Stabilizálódott a reakció Franciaországban, ahol a februári forradalom demokrata és szocialista vezetői már 1848 decemberében alulmaradtak az orleanista, bonapartista, klerikális reakcióval szemben; Louis Bonaparte 1848 decemberében bekövetkezett elnökké választását 1851. december 2-án követte a bonapartista államcsíny, majd egy évvel később népszavazás útján a császárság kikiáltása. Marx, aki egy második Brumaire 18-át látott a december 2-i húzásban, mesteri analízisben mutatta ki, hogyan jutott Franciaország az egyes politikai pártok ingadozása, a társadalmi osztályok határozatlansága, a burzsoázia ismételt árulása következtében az autokráciának abba a szakadékába, melyet egy politikai kalandor: Louis Napoléon készített elő.

Louis Napoléont – III. Napóleon császárt – végső soron a burzsoázia juttatta nyeregbe, de rászavaztak a konzervatív paraszti tömegek is attól a reménytől vezettetve, hogy a napóleoni rendszer biztosítja a paraszti parcellatulajdon szabad fejlődését. A császár hivatkozott is a parasztokra, támaszkodott is rájuk. Ő maga mint a polgári rend biztosítója lépett fel, elsősorban a középrétegek képviselőjeként, de nem mondott le arról, hogy a többi társadalmi osztályt is megnyerje magának. Rendeleteivel hol az egyik, hol a másik osztálynak iparkodott kedvében járni. A császárság pénzügyi nehézségeiről háborús sikerekkel igyekezett elterelni a figyelmet, szívesen bonyolódott kalandor vállalkozásokba is. Az elnyomott népek irányában a nemzeti elv (vagyis a nemzeti függetlenség és szabadság) fő protektorának adta ki magát, és kétségtelen, hogy bizonyos mértékig (a saját érdekeinek határáig) támogatta is a román és az olasz nemzeti mozgalmakat. Ám külpolitikai sikerei sem feledtették el, hogy odahaza hatalmát szuronyokra alapozta, az 50-es években üldözte a demokratikus eszme minden megnyilvánulását. A kor haladó francia szellemei a zsarnokot látták benne. Mindamellett meg kell állapítani, hogy a napóleoni rendszer sem állott egy helyben. A francia társadalmon belüli ellenzék idővel oly erővel adott jelt magáról, hogy nyomában a császár is sokat enyhített merev bonapartista rendszerén, a 60-as években egy sor liberalizáló rendelet született, az emigráció egy része ismét francia talajt érzett a talpa alatt, és a fejlődő munkásmozgalom számára is szélesedő tér nyílt. E liberalizálódási folyamat átmenetileg megtorpant

ugyan az 1870-es évek elején, de nem sok időbe tellett, míg Franciaország rálépett a polgári demokratikus fejlődés útjára. Az 1875. évi alkotmány angol rendszerű parlamentáris kormányzásnak nyitott utat.

A politikai reakció nagymérvű előtörésének lehetünk a tanúi Németországban, ahol 1848 tavaszán és nyarán a haladó erők az állami egység és alkotmányos szabadság jegyében sorakoztak fel. A forradalmi mozgalmak leverése után a német polgárság reakciós irányba tartott, a junkerekkel kereste a szövetséget, és eleinte sikereket is ért el, mert a földbirtokos osztály, hogy helyzetét megszilárdítsa, kész volt engedményeket tenni a polgárságnak. Az 50-es években azonban a burzsoá elem teljesen háttérbe szorult a junkerség és az állami bürokrácia mögött. A munkások és a kispolgárság megmozdulásait a korlátlan hatalommal felruházott politikai rendőrség igyekezett elnyomni. A kölni perben (1852) egy sor haladó embert ítéltek el. Az 1852–55. évi választások a terror jegyében folytak le, s meghozták a reakciós többséget. Az 50-es években a junkerség nagyobb hatalommal bírt, mint valaha. Pedig a feudális junkerség a lakosságnak mindössze 0,1%-át tette ki, ám gazdasági és politikai hatalmát biztosította az, hogy az összes földtulajdonnak 40%-át továbbra is kezében tartotta. 1848 után ez a junkerség lett az ellenforradalom társadalmi bázisa. A reakciós kormányok céljaik támogatására létrehozzák a Német Szövetséget, mely semmi más, mint a fejedelmek és nemesek harci szerve a forradalommal szemben. Reakciós szellemben módosították az alkotmányt, eltörölték az általános, egyenlő és titkos választójogot, visszaszorították a munkásmozgalmat.

1849 után az egyelőre még szétagolt Németországban sorsdöntő fontosságú volt az, hogyan alakul az ipari fejlődés útjára lépett burzsoázia viszonya a monarchista rendszerrel szorosan összefonódott junkerséghez. A burzsoázia – legalábbis elvileg – szövetséget köthetett az erősödő munkásosztállyal is, s vele együtt küzdhetett volna a feudális-bürokratikus és partikuláris gátak ellen a kereskedelem szabadságáért, az erős, egységes nemzeti államért. De mit jelentett volna a burzsoázia számára a munkásosztállyal kötött szövetség? A demokratikus szabadságjogok kiszélesítését, a népnek nyújtott jogokat. A burzsoázia ettől megijedt, inkább fentartotta a nemességgel 1848–49-ben kötött kompromisszumot, belenyugodva liberális céljainak korlátozásába. Az állami egységről azonban nem mondhatott le, és ebben a fő kérdésben Bismarck

irányításával valahol a középúton találkozott a nemességgel, amelynek természetesen szintén érdeke volt a közös piac, a porosz vezetésű egységes Németország.

A német burzsoázia megalkuvó szellemének döntő szerepe volt abban, hogy a német birodalmi egyesítés nem „alulról” – tehát forradalom útján – jött létre, mint össznémet köztársaság, hanem „felülről”, vagyis nemzeti államként, porosz hegemoniával, a dinasztiák megtartásával. Kétségtelen, hogy az egyesülés még ebben a formájában is a gazdasági fejlődés előrelendítője lett, noha belső tartalma és formája Európa és a német nemzet számára óriási veszélyeket tartogatott. A junkerek és nagyburzsoák által vezetett országban a demokratikus eszmék terjedése sok akadályba ütközött. Az egységmozgalom évtizedekig tartott, s ez idő alatt a liberálisok mind jelentősebb mértékben vonták befolyásuk alá a demokratákat. A „junkerbe oltott” liberalizmus fogalmazta meg az egyesülő új Németország gazdasági-társadalmi elméletét, hirdette a kapitalista tulajdon szabadságát, szentesítette a munkásság szabad kizsákmányolását. Maga a munkásosztály pedig még túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy elhatározó módon gyakoroljon befolyást a német bel- és külpolitika irányítására.

A német állami egyesülés megvalósítása mindenekelőtt Bismarck nevéhez fűződik, mint ahogy a következő két évtized német történetében is a „vaskancellár” robusztus alakja áll előtérben. Míg 1871 előtt a német közéletet főként a nemesi-burzsoá ellentétek és rivalizálások foglalkoztatták, 1871-től – a kapitalista termelés nagy fellendülése nyomán – az osztályharc súlypontja a proletariátus és a kizsákmányoló osztályok közti harcokra tevődik át. Bismarck a társadalmi osztályok egymás közti küzdelmeit saját koncepciója szolgálatába állította. Bonapartista módszereket alkalmazott: oly módon támogatta a polgári tőkés érdekeket, hogy a hatalmat azért ne adja a burzsoázia kezébe, de az abszolutizmust se engedje korlátlanul érvényesülni. A tőkés fejlődés ennek a bonapartista diktatúrának a jegyében is óriási lépéseket tett előre, de a munkások számára Bismarck rendszere a polgári átalakulás kedvezőtlen formáját jelentette, hiszen még a polgári parlamentarizmusnak is útját állotta. Nem állhatta azonban tartósan útját a munkásosztály öntudatosodásának és szervezkedésének. Ez komoly nehézségek árán jutott előre – de előre haladt.

Az egységes Németországra rányomta bélyegét a porosz militarizmus, s ez növelte a reakció erőit. Ennek a militarizmusnak a bázisát a feudális arisztokrata körök alkották, de helyet kért és kapott benne a nagypolgárság is. A porosz-német militarizmus jellemzője, hogy a hadsereg kizárólag a porosz királynak – később német császárnak – felelős, a tisztikar és a katonák tömege kasztszerűen elzárkózik a néptől, a sereget vak alárendeltség, kíméletlen drill jellemzi, s teszi elsőrendűen alkalmassá az öldöklésre, bármilyen háborús cél elérése érdekében. Kiegészítette mindezt a harcokat, háborúkat dicsőítő ideológia, s a brutális sovinizmus.

Bismarck 1871 után – nem utolsósorban nagy háborús sikerei és a birodalom nemzetközi helyzetének ereje által is befolyásolva – teljes szenvedéllyel juttatta kifejezésre konzervativizmusát a belpolitikában. Ennek a politikai irányzatnak volt kifejezője 1872–87 között az ún. Kulturkampf (mely nemcsak a német katolikusok ellen irányult, hanem a lengyelek is célba vette) és az ún. szocialista törvény (1878). Ezek az intézkedései nemcsak hibások, de sikertelenek is voltak. A „kulturharc” nem törte meg ellenfeleit, sőt a lengyelek esetében hozzájárult a nemzeti öntudat növeléséhez. A szocialisták ellen hozott törvény a gyakorlatban ugyancsak nem járt eredménnyel: az ipari fejlődés emelkedőjére jutott német központokban hasztalan próbálták útját állni a munkások szervezkedésének, a német munkásmozgalmat ekkor már a kivételes törvények szigorúságával sem lehetett letörni, még fékezni is alig. A szocialista irodalom termékei beáramlottak a külföldi nyomdákból, a szocialista tábor minden csapás után újra szerveződött, olyannyira, hogy végül Bismarck maga is belátta, jobb, ha taktikát változtat: önmaga tetszeleg a munkásosztály problémáinak értője, a munkásság segítője szerepében. A 80-as évek után megteremtik a bismarcki szociálpolitika jegyében hozott törvények sorát, melyek hivatva vannak biztosítani a „munkások védelmét a munkaadókkal szemben”. Ezek a szociális törvények (köztük a beteg- és balesetbiztosítás) a korabeli Európában az első lépéseket tették meg a munkásvédelmi törvényhozás területén, noha természetesen a munkásosztály öntudatos vezetői tisztában voltak azzal, hogy ezek a „szociális olajcseppek” nem változtatnak az alapvető problémán, s végső soron szerves láncszemei a társadalmi ellentétek „kikapcsolására” irányuló bismarcki koncepciónak.

Vessünk ezek után egy pillantást Európa keleti felére: milyen formákat öltött a reakció a cári Oroszországban, miután I. Miklós cár hadai pontot tettek a magyar szabadságharc után. Ott az 1849. évi katonai győzelem sem terelhette el a figyelmet a társadalmi kérdések megoldatlanságáról. A fejlődő kapitalizmus és a feudális nagybirtokrendszer közötti ellentétek elmélyültek, a jobbágyság felszámolása sürgető szükségszerűséggé vált. A paraszti lázongások növekvő száma a társadalmat fenyegető robbanás lehetőségére mutatott. Kérdéses volt, hogy a burzsoá fejlődés meggyorsult üteme és a heves paraszti elégedetlenség nem vezet-e forradalomhoz. I. Miklós haláláig (1855) a történetírás semmi komoly kezdeményezésről nem tud az agrárkérdés megoldása érdekében; utóda, II. Sándor azonban már trónraléptekor jelét adta annak, hogy a súlyos társadalmi problémával valahogy szembe kíván nézni. A kapitalizmus és a feudális cári rendszer közti ellentmondás, a cárizmusnak a krími háborúban elszenvedett súlyos presztízsvesztése, a nemzet legszélesebb tömegeinek növekvő elégedetlensége, a forradalmi demokraták élénk agitációja oda vezetett, hogy az 50-es–60-as évek fordulóján Oroszországban forradalmi helyzet állott elő. A birodalom sorsa attól látszott függeni, hogyan oldják meg a parasztkérdést. A liberális földbirtokosok olyan reformot szerettek volna, amely megakadályozza a forradalom kitörését, a birodalom igazi demokratizálását, és lehetővé teszi a néptömegek további kizsákmányolását; mindeme szempontok figyelembevételével voltak csak hajlandók „rendezni” a földtulajdon kérdését. II. Sándor cár nyilatkozata az agrárkérdés rendezésének szükségéről néhány nappal a krími háborút lezáró párizsi béke aláírása után hangzott el, de hosszú volt odáig az út, míg végre a sok bizottság és javaslat retortáin keresztülvergődött a jobbágyreform gondolata. Hogy történjék a reform? Kötelező megváltással-e? Ki viselje a földbirtokosok kártalanításának költségeit? Mennyi földet adjanak át a parasztnak? Lassan történjék-e a reform vagy hirtelen? Hogyan hajtsák végre úgy, hogy a birtokosok megtalálják benne számításaikat? Milyen kötelezettségek háruljanak a fölszabadított parasztnak? Az egész orosz társadalom lázban volt, izgatottan várta a tanácskozások eredményét. 1860 őszén a szerkesztő bizottság elkészült a munkával, a tervezet a Főbizottság majd az Államtanács elé került, s végre 1861. február 19-én (márc. 3.) II. Sándor aláírta az agrárreformról szóló rendeletet. Két héttel később cári kiáltvány adta a lakosság tud-

tára. A törvény messzemenően figyelembe vette a földbirtokosok érdekeit, s ezáltal a reformnak korlátozott jelleget adott. Magának a törvénynek a végrehajtását két éven belül írta elő, a közbeeső átmeneti szakaszban kellett a szerződő felek közötti egyezményeket aláírni a telek-rész megváltási árára vonatkozóan. Addig a paraszt köteles volt eleget tenni korábbi kötelezettségeinek (többnyire kedvezményesen). A megváltás nem volt kötelező, mindenekelőtt a birtokosnak állott módjában visszakoznia. A megváltási összeg részben a parasztokra hárult (a kapott föld értékének 20%-át kellett lefizetniük készpénzben), részben az állam fedezte.

A jobbágyreform által a parasztok elnyerték személyes szabadságukat, ezentúl senki sem vásárolhatta, adhatta vagy cserélhette el őket; a földesurak nem büntethették őket, nem küldhették robotra, a paraszt önállóan köthetett szerződéseket akár az állammal, akár magánosokkal, szabadon házasodhatott, foglalkozhatott kereskedéssel és iparral, általában elhagyhatta lakóhelyét (noha ez a gyakorlatban sok nehézségbe ütközött), részt vehetett a községi önkormányzat szerveiben, pereskedhetett, vásárolhatott ingó és ingatlan vagyont. Mindez természetesen lényeges változásokat hozott az orosz parasztság helyzetében. A reform azonban nem hozott egyértelmű és a parasztok érdekeit kellően figyelembe vevő rendelkezéseket. Mivel a birtokos osztály igényeit tartotta szem előtt, a következő években a parasztság számára gyors elszegényedéssel járt: az apró telkek, a primitív gazdálkodás, kártérítés súlyos terhei a parasztok nagy része számára lehetetlenné tették, hogy kijusson a régi nyomorból. Továbbra is kényszerítve volt arra, hogy urasági földeket béreljen zsaroló, uzsorázó ledolgozási feltételekkel vagy egyéb híján most már mint „szabad” paraszt elhagyja lakóhelyét és városokba költözzék, és ott az ipari proletariátus számát növelje. „A hírhedt felszabadítás – írta Lenin –, a parasztság leglelkiismeretlenebb kirablása, a parasztságon elkövetett erőszakos cselekedetek sorozata, a parasztság hallatlan kigúnyolása volt.”¹ A haladó orosz körök felháborodása kísérté az időben megkésett, s igen mérsékelt agrárreformot. De ennek az agrárreformnak – annak ellenére, hogy tág teret engedett a feudális maradványok továbbélésének, pl. meghagyta a falusi földközösségeket – a következményei

¹ Lenin művei. 17. Bp. 1955. 104.

hosszabb távon mégis óriási jelentőségűek voltak: ettől az időtől kezdve léphetett rá Oroszország határozottan a kapitalista fejlődés útjára. Mindenekelőtt az iparban, mely a reform következtében szinte korlátlan számú munkaerőhöz jutott.

A jobbágyreformot követő csalódás a 60-as években egész sor paraszti lázadáshoz vezetett. El felkelések az orosz forradalmi értelmiséget abban az illúzióban ringatták, hogy közel van egy nagy paraszti felkelés órája. Most már csak a hadsereget és az értelmiséget kell csatasorba állítani. Marx és Engels is élénk figyelmet fordítottak a cári birodalomban egy mást követő lázongásokra, nem tartották kizártnak, hogy ott hamarabb kerül sor felkelésre, mint a nyugtalan lengyel részeken. Csakhogy ezek a szétszórt orosz paraszti mozgalmak sem tudtak összefogni, hiányzott az az öntudatos, szervezett osztály, amely maga köré tudta volna tömöríteni a nemzet minden elégedetlen rétegét, hogy megsemmisítő csapást mérjen a feudális-abszolutista monarchiára. A 70-es évekig a parasztság képviselte a spontán forradalmi elemet; de teljesen széteső, szervezetlen volt, az osztályharc politikai céljait nem ismerte, neki magának programja nem volt. Ami pedig az orosz ipari proletariátust illeti, ez még nem szakadt el teljesen attól a falusi kézműves környezettől, amelyben nevelkedett, és az 1890-es évekig nem képviselt önálló erőt, amely szembeállhatott volna a burzsoáziával, a nemességgel, az állam hatalmával.

A brit szigeten 1848-ban nem zajlott le forradalom. Így ott a reakciónak olyasfajta szerepéről nem beszélhetünk, mint a forradalom által érintett országokban. A liberális angol kormány negatív magatartása az elnyomott osztályok mozgalmaival szemben persze nem volt kétséges, mindamellett elmondható, hogy a liberális kormányok kétarcú politikát folytattak: a munkásosztályra gyakorolt nyomást engedményekkel kombinálták. Az alkotmányosság következményeinek megfelelően a kormány tekintettel volt a parlamentre, nem hagyta figyelmen kívül a közvélemény hangulatát sem. Ezzel magyarázható, hogy a liberális érzelmű vezető réteg megtűrte a nemzetközi emigrációt, csupán azt a feltételt szabta, hogy az emigránsok ne szóljanak bele az angol ügyekbe. A hazai demokraták és szocialisták ellen sem lépett fel a kormány akkora kíméletlenséggel, mint az autokrata rendszerek. A sajtót nem korlátozta oly szigorú cenzúra, mint pl. Franciaországban. Nem csoda, hogy 1849 után az európai forradalmárok nagy része hosszabb-rövidebb időre Angliában

kötött ki, és London lett a nemzetközi forradalmi mozgalmak legfőbb központja.

A Habsburg-monarchia területén 1849 után bekövetkezett állapotok rajzát megismerheti az olvasó munkánk megfelelő fejezeteiben. A legnagyobb árat a forradalomért kétségtelenül a magyarok fizették. Nem csekély volt az olasz áldozatok száma sem, de számukra vigasztalás és reményként ott volt Piemont, mely az 50-es évek elejétől bázisa az egységmozgalomnak a szó gazdasági, politikai és kulturális értelmében. Az 50-es évek szervezkedéseiben, felkelési kísérleteiben az olasz lakosság további súlyos áldozatokat hozott saját felszabadulása érdekében. A nemzeti felszabadulás és egység előtérben álló ügye mellett az olasz közélet érdeklődésében hosszú időre háttérbe szorultak a megoldatlan társadalmi problémák, elsősorban az agrárkérdés. Amikor azután 1860-ban Garibaldi népi háborúja megadta a döntő lökést az olasz egyesüléshez, a parasztok helyzetében ez semmi javulást nem hozott. A széles néptömegek csalódtak saját burzsoá vezetőikben, akik a harcok idején egy bol-dog Itália képét festették eléjük, viszont a győzelem után semmit sem voltak hajlandók feláldozni saját birtokállományukból. A nehéz harcok árán lerázott idegen uralmat felváltotta a hazai társadalmi elnyomás. És a nép, melyet saját burzsoá forradalmárai neveltek a forradalmi cselekvés tiszteletére, most folytatója lett e hagyománynak, ám a harcok életét most már saját urai ellen irányította.

Kétségtelen, hogy az 1848–49. évi polgári forradalmak leverését követően Európában általában megerősödött a reakció; jelei ennek a forradalmárokkal, szocialistákkal, demokratákkal szemben alkalmazott retorzió, a sok halálos ítélet, a börtönök telítettsége. Szuronyokra támaszkodni azonban nem lehet, tartja a régi mondás. És ez korszakunkban is bebizonyosodott: minden terror ellenére tovább éltek 1848 eszméi. A legautokratább rendszerek is lazítottak idővel a népüket körülvevő abroncsokon. Nem volt gyökeres változás, de ahhoz elég, hogy a visszafojtott erők ismét levegőhöz, szóhoz jussanak, a demokratikus és szocialista eszmék új híveket szerezzenek, új harcokra készülhessenek fel.

A NEMZETKÖZI EMIGRÁCIÓ

1849 után a bukott forradalmak vezetői többnyire hazájuk határain kívül igyekeztek eszméiknek és gyakorlati programjuknak teret találni. Nagy számban találtak menedéket Svájcban (főként Genfben), Belgiumban és Angliában. Franciák, olaszok, németek és a kelet-európai nemzetek fiai adtak egymásnak találkozót az európai fővárosokban, egyesületekbe, szövetségekbe tömörültek, bizottságokat alakítottak. Nem volt egységes ez az emigráció, de tagjait egymáshoz közelítette az abszolutista-monarchista rendszerekkel szemben táplált gyűlölet és a demokratikus polgári haladás vagy a szocialista átalakulás programja.

Az eszmék, melyek ezeket az emigránsokat mozgatták, változatlanul 1848–49 eszméi voltak. A menekültek, száműzöttek, hazájukat veszítették keresték a forradalmak kudarcának magyarázatát. Legtöbbjüket eltöltötte az a hit, hogy amit 1848-ban nem sikerült véghezvinniük, azt egy nemzetközi bonyodalom esetén jobb szervezettséggel, összefogással sikeresen fejezik be. Az emigráció fél lábbal a múltban élt, de tekintete szüntelenül az európai látóhatárt kémlelte: hol remélhető egy háború, amely felboríthatja a reakciós hatalmak közti egyensúlyt és módot nyújt Európa forradalmárainak, hogy színre lépjenek. Közben akarva, nem akarva a nyugat-európai emigrációs csoportok arra is rákényszerültek, hogy odafigyeljenek az abszolutista rendszerek valóságos erejére, tudomásul vegyék azokat a fejleményeket, amelyekben vezető szerepet az uralkodók és ezek kormányai játsszák. Egy-egy emigrációs politikai csoport súlyát, jelentőségét éppen az adta meg, hogy mennyire vette számításba a nemzetközi erőviszonyokat, s egy-egy országon belül a *fenn* és *lenn* élők erőkülönbségét.

Az 1849-cel kialakult európai viszonyok közepette az emigrációs programok zöme vajmi csekély realitással bírt. A különböző koncepciók hirdetői idegen környezetben, saját népüktől, országuktól sok száz kilométer távolságban, tömegtámogatás nélkül, idegen hatóságok árgus tekintetétől követve, jelentéktelen pénzösszegekkel vagy éppenséggel anyagi nélkülözések közepette, gyakran egymás között civakodva, vitázva szőtték terveiket, álmodoztak népük mielőbbi felszabadításáról. Nem mindig tudtak különbséget tenni a valóságos és a képzelt, a reális és az

irreális között; nem mindig látták világosan szövetségeseiket és ellenfeleiket; nem érzékelték helyes arányérzékkel a társadalmi és a nemzeti problémákat. Az emigráció egy részénél a nemzeti probléma túlnőtt a társadalmi kérdéseken, ez volt az a szent cél, amelyért minden áldozatra képesek voltak, beleértve önmaguk feláldozását is; a nemzeti eszme oly mértékben terebélyesedett bennük, hogy nem adott helyet a szociális problémáknak. A társadalmi program gyengesége jellemezte a Habsburg-monarchia területeiről elmenekült politikai gondolkodók nagy részét: a fekete-sárga reakció gyűlése összefonódott bennük saját nemzetük szabadságvágyával, de csak nagyon ritkán akadt köztük olyan, aki feltette magának a kérdést: mit jelentene a nemzeti szabadság visszaszerzése az elnyomott, kizsákmányolt néptömegek számára? Nem azért, mintha az emigráció szótárából eltűnt volna a nép fogalma; nem tűnt el, csak elvesztette konkrétságát vagy talán sohasem volt eléggé megfogható, tapintható.

A fenti értékelés – hangsúlyozzuk – nem az egész emigrációra érvényes. Hiszen az emigráció nem alkotott egységet. Volt soraiban kompromisszumot kereső éppúgy, mint vakmerő forradalmár. Elváltak egymástól az elmélet és a gyakorlat emberei. Voltak, akiket a csalódás, az 1848-as sokk végleg letört, mások készen voltak a legvadabb harcokba rohanni.

Az 50-es években a nyugati emigráció soraiban vezető helyet töltötték be a különböző országokból elmenekült burzsoá forradalmárok, akik nyomban életre hívták szervezeteiket és készültek az abszolutista-monarchista rendszerekkel való leszámolásra. A polgári demokratikus forradalomnak e hívei következetesen síkraszálltak a feudális gátak ledöntéséért, hirdették a polgári egyenlőséget, az elnyomott nemzetek testvériségét, fő vágyuk volt a nemzeti függetlenség megszerzése. Egy részük azonban már 1848-ban is őrizkedett attól, hogy a burzsoá demokratikus forradalmat az elnyomott néptömegek bevonásával szocialista irányba fejlessze tovább. Ha lehet, még fokozottabban távortartotta magát a munkásosztálytól az emigrációban. Ugyanebből a burzsoá forradalmi táborból kerültek ki azok, akik a forradalom azonnali kirobbantását hirdették és ilyen irányban tevékenykedtek. Ilyen volt az Európai Demokratikus Bizottság működése. Ott látjuk ebben a körben Mazzinit, a francia 48-asok közül Ledru-Rollint és Louis Blanc-t, ott van Kossuth is, a lengyel Worcell és mások. Ennek a tábornak a kiáltványai harci

buzdítások, azonnali akciókra szólítanak fel. Mazzini az 50-es években a karbonarizmusból kinőtt konspiráció feje, aki szüntelenül tervezi Itáliában a lázadásokat, puccsokat és küldi a halálba legjobb embereit. Ennek a „forradalomcsináló” hibás koncepciónak volt legszenvedélyesebb bírálója Marx, aki arra figyelmeztetett, hogy a forradalmakat nem lehet tetszés szerinti időpontokban kirobbantani, mert a forradalomhoz szükség van forradalmi helyzetre, ezt pedig gazdasági tényezők váltják ki. 1846-tól Európában volt forradalmi helyzet, 1849 után nem. Mindez oly világos, hogy az utókor embere nem győz csodálkozni, hogyan hihette Mazzini – vagy akár Kossuth – azt, hogy a csak nemrég leverte, fegyvertelen, kedvüket vesztett nemzetek sikerrel vehessék fel a harcot a despota hatalom fegyveres erőivel szemben. Több reális alapja volt az emigráció ama reményeinek, hogy az európai hatalmak előbb-utóbb háborús konfliktusba keverednek egymással, s abból az elnyomott népek húzhatnak hasznot. A krími háború ugyan e reményeket nem váltotta valóra, de az 1859. évi itáliai háború már nagyban hozzájárult az olasz egységmozgalom sikeréhez. Ennek ellenére azt kell mondani, hogy a nagyhatalmak rivalizálására és konfliktusára építő politika sem tartozott a reálpolitikai elgondolások közé.

A nemzetközi emigráció pozitívuma viszont, hogy ébren tartotta az ellenállás gondolatát a reakciós rendszerekkel szemben. Egyes emigrációs csoportok – nem is csekély számban – fel tudták használni a száműzetés idejét arra, hogy átgondolják régebbi felfogásukat, tanuljanak a hibákból, előbbre lépjenek a demokratizmus és a szocializmus útján. A fejlett nyugat-európai országokban kapitalista viszonyokkal találkoztak azok, akik valamelyik kelet- vagy délkelet-európai ország feudális viszonyai közül léptek ki, s az új élettapasztalatok megkönnyítették azt, hogy a szocialista elmélet az emigráció közvetítésével eljusson Európa távolabbi keleti részeibe is. A nyugati és keleti eszmevilág konfrontációja nyomán öltenek formát az olyan kérdések, mint a feudalizmusból való kilábalás módja, az egyes társadalmi osztályok egymáshoz való viszonya, a szocializmus formája, az anarchizmus kérdése. Egyes kelet-európai nemzetek progresszív gondolkodásának jelentős etapjai éppen a nyugat-európai exilium éveikhez fűződnek; ilyen az orosz progresszió, melynek jeles képviselői – az 1848 előtti hagyományok folytatásaként – a nyugati eszmeáramlatokkal való érintkezés közben alakítják ki a maguk sajátos orosz

elméletét (Herzen, Bakunyin, Ogarjov stb.). Ilyen a lengyel forradalmi gondolkodás, melynek legjelesebb hirdetőit ott látjuk az I. Internacionálé szekciójában és a Párizsi Kommünben.

A TUDOMÁNYOS SZOCIALIZMUS ESZMÉINEK TERJEDÉSE

A kötetünk által felölelt időszak rendkívüli fontosságú a marxista elmélet kidolgozása szempontjából. Marx és Engels munkásságának jelentős szakasza esik ebbe a periódusba. Marx 1883-ig élt, halála után barátja és munkatársa, Engels (meghalt 1895-ben) folytatta a félbeszakadt művet, és töltött be tiszteletre méltó, vezető helyet az európai munkásmozgalomban, ösztönzéseivel, tanácsaival segítve elsősorban a németországi mozgalmat.

A forradalmi periódusban Marx előbb Párizsban tartózkodott, majd áprilisban Kölnbe ment s a *Neue Rheinische Zeitung* című demokratikus orgánusot szerkesztette (ugyanebbe dolgozott tevékenyen Engels is), támogatta írásaival a német baloldalt a demokratikus német állam létrehozásáért indított harcában. 1849 májusában Marxot kiutasították Poroszországból, s mivel Párizsban a hatalomra került reakció következtében nem nyílt tér a forradalmi baloldal számára, Londonba költözött, ott is élt haláláig. Vezető szerepet töltött be a Kommunisták Szövetségében. Ismét közeli kapcsolatba került Engelsszel. A nélkülözés kemény évei következtek Marx életében; betegségek, pénzhiány, elszigetelődés jellemezte az 1852–53-as éveket. Angliából a német viszonyokra nem tudott hatással lenni, ami nem zárta ki azt, hogy rendkívüli erővel vesse magát az időszerű kérdésekre. Engelsszel együtt megvonta az 1848-as polgári forradalmak mérlegét, nagyszabású polemikus műben világított rá Louis Napoléon „Brumaire 18-ájának” társadalmi hátterére, s itt gyökeresen eltért attól a jellemzéstől, amelyet egy Victor Hugo és egy Proudhon adtak a napóleoni államcsínyről; kimutatta, hogyan teremtetett az osztályharc olyan viszonyokat Franciaországban, „amelyek egy középszerű és groteszk szereplőnek lehetővé tették a hősszerep eljátszását”. A marxizmus okfejtések, következtetések mögött az osztályharc történelmi jelentőségének felismerése, s egyben a jelen Franciaországának beható ismerete húzódik meg. Marx minden eseményt alaposan megvizsgált, a helyére illesztett. A kortörténeti témán próbálta ki a maga elméleti megállapí-